

1/3 К 440
1947-7

ШАРК ЮЛДУЗИ

ОЙЛИК АДАБИЁТ ВА САНАТ ЖУРНАЛИ
ЎЗБЕКИСТОН СОВЕТ ЁЗУЧИЛАРИ СОЮЗИ

7

ИЮЛЬ

☆

ТОШКЕНТ
1947

ТОШКЕНТ

1-1-1

1-1-1

СССР СОВЕТ ЁЗУЧИЛАРИ СОЮЗИ ПРАВЛЕНИЯСИНING
XI ПЛЕНУМИ

**ВКП(б) МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИНИING „ЗВЕЗДА“
ВА „ЛЕНИНГРАД“ ЖУРНАЛЛАРИ ҲАҚИДА
1946 ЙИЛ 14 АВГУСТДА ЧИҚАРГАН
ҚАРОРИДАН СЎНГ СОВЕТ АДАБИЁТИ.**

*СССР Совет Ёзучилари Союзининг Бош Секретари
ўртоқ А. Фадеев доклади*

Совет адабиёти юксалишда

ВКП(б) Марказий Комитети адабиёт ва сан'ат масалаларига доир ўзининг тарихий қарорларини чиқарган кундан ва „Звезда“ ҳам „Ленинград“ журналлари тўғрисида ўртоқ А. А. Жданов қилган докладдан бери ўн ой ўтди. Бу муддат унча катта бўлмаса-да, лекин бу қарорлар адабиётимизга самарали та'сир этди, бутун адабий ҳаётимизда юксалиш барпо қилдики, буни биз ёзучиларгина эмас, балки бутун халқ равшан кўриб турипти. Бу юксалишни кўрсатадиган бирталай мисоллар бор. Аввало, кўп миллатли адабиётимизнинг асосий ёзучилар кадри ҳормай-толмай ишламоқдалар, го'ят маҳсулдорлик блан ишламоқдалар. Бу ҳол айниқса проза соҳасида кўзга чалинади. Мен бирқанча ёзучиларнинг номларини айтиб ўтаман; уларнинг асарлари ё нашр этилган, ё ҳозир нашр этилмоқда, ёки ёзиб бўлинган, ё бўлмаса шундай бир аҳволдаки, улар 1947 йил охирида ё 1948 йил бошларида нашр этилади. Мана уларнинг номлари: М. Шолохов, К. Федин, И. Эренбург, В. Катаев, В. Каверин, В. Гроссман, Ф. Панферов, Ю. Герман, К. Симонов, П. Павленко, В. Инбер, В. Василевская, Ю. Смолич, А. Копиленко, Лео Киачели, Чейшвили, Кутатели, В. Лацис, Абдулла Қаҳҳор, С. Муқонов, Мухтор Амиров.

Афсуски, сталинча янги бешйиллик мавзуини бу авторларнинг жуда ками ўз асарларида ёритмоқдалар. Шу ўтган давр ичида фақат Москва ёзучилар ташкилотигина мамлакатнинг турли районларига, я'ни қурулишлар блан колхозларга юзтача киши юборди. Лекин шу юз ёзучи орасида катта адабиётчиларимиз жуда кам учрайди.

Мен ҳарбир асарни тафсирлаб ўтирмайман. Лекин ба'зиларини қайд этмоқчиман. Даставвал К. Симоновнинг „Ватан тутуни“ номли повести устида тўхташга тўғри келади. Бу повесть яқинда тайёр бўлади. Бу каттагина асар ҳозирги куннинг асосий мавзуини, совет ватанпарварлиги мавзуини ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Совет ватанпарварлиги мавзуи совет ёзучиларининг аксар асарларида у ё бу шаклда гавдаланиб турса ҳам, лекин К. Симоновнинг повестида бу мавзу' яққол ифодаланган. Бунда бизнинг совет кишимиз, совет ҳаётимиз ўрта даражали американи ҳаёти билан таққос қилинади. Повесть сюжети чигал эмас. Бир совет граждани Америка Қўшма Штатларида икки йил ишлаб СССРга қайтади; урушнинг сўнгги ва урушдан кейинги биринчи йилларида ишлайди. К. Симонов ўзининг бу муҳажирининг повестида бизнинг совет тузумимиз капиталистик тузумдан устун эканини яққол кўрсатади; капиталистик жамиятда пул ҳукмронлик қилади, мешчанлик ҳаётнинг бутун ич-ичига сингиб боради, ўз ихтиёридаги барча имкониятлардан фойдаланиб, инсон онгини заҳарловчи ҳукмдорлар кишиларни одам безорилик назарлари билан суғорибгина қолмайдилар, балки уларни ўз шахсий ҳаётини қуришга, буржуа дунёсида инсон ҳаётининг асосий регулятори бўлган доллар орқасидан қувишга интиптиради. Бу мавзу' ҳозирги кунда жуда катта ва муҳимдир.

П. Павленконинг ёзиб бўлинган „Бахт“ номли романини ҳам тилга олгим келади. Лекин П. Павленко бир колхознинг уруш сўнгги йилидаги ҳаётини тасвирлагани ва жангларда чиниққан киши районда, колхозда қандай қилиб илғор киши бўлганини, я'ни колхоздаги энг илғор нарсаларни ўз теварагига жамғара олганини кўрсатгани учунгина тилга олмоқчи эмасман. П. Павленконинг бу романида замонамизнинг асосий мавзуи — совет ватанпарварлиги мавзуи ривожланади. Социалистик ватан ҳаёти душманни қувиб бориб Ғарбий Европа чегараларидан ўтган ва солдатларимиз билан офицерларимиз ўз кўзлари билан кўрган четёл ҳаёти билан таққос қилинади.

Барча республикалардаги шоирларимиз ҳам, адибларимиздан қолишмай, самарали равишда ишламоқдалар.

Ше'рий асарлар орасида бирқанчасини, даставвал Николай Тихоновнинг Югославияга бағишланган ше'рларини қайд этиб ўтмоқчиман. Бу ажойиб ше'рий китоб славян халқлари орасидаги дўстликни мустаҳкамлаш йўлида катта хизмат қилади. Сўнгра Н. Заболоцкийнинг „Новый мир“ журналида босилган ше'рларини қайд этиб ўтиш лозим; бу ше'рлар кунимизнинг асосий мавзуи — қурилишимизга бағишланади; қозоқ шоири Бекхожининг „Келтемасат“ ва „Сир-дар'ё афсоналари“ номли ше'рлари ҳам диққатга сазовор. Бекхожи илгари қозоқ ботирларини мадҳ қилишни сева эди; ан'ана тусига кириб қолган эски мавзу'дан ҳозирги кун мавзу'ларига ўтабoshiлагани унинг шу ше'рларида айниқса яққол кўриниб турипти; энди унинг қаҳрамони бизнинг замондошимиз — янги ҳаёт қуручи кишидир.

Драматургларимиз зўр бериб, самарали равишда ишламоқдалар. Кўзга кўринган драматургларимизнинг пьесалари шу давр ичида қаламдан чиқди, ба'зилари эса саҳнага қўйилди, бошқалари эса тайёр бўлиш олдиди турипти. Улар К. Симонов, Н. Погодин, С. Михалков, Б. Горбатов, М. Алигер, В. Кожевников ва И. Прут, Б. Ромашов, Вс. Иванов, А. Софронов, В. Овечкин, П. Маркиш, А. Якобсон, Ило Мосашвили, С. Шаншиашвили ва бошқаларнинг пьесаларидир.

К. Симоновнинг „Рус масаласи“ номли пьесаси ҳақида сўзламайман. Энди унинг аҳамияти ҳаммага ма'лум. Колхоз мавзуида ёзилган уч пьесани қайд этиб ўтмоқчиман; улар В. Овечкиннинг „Чўзинчоқ ёз“, П. Нилиннинг „Еруғ дун'ёда“ ва Н. Виртанинг „Бизнинг ризқ-рўзимиз“ номли пьесаларидир. Бу пьесаларнинг яхши томонлари ҳам бор, камчиликлари ҳам. Булар орасида колхозчи аёлларимизнинг характерларини тўғри тасвирлашда В. Овечкиннинг пьесаси баланд туради деб ўйлайман. Афсуски, пьесада В. Овечкиннинг „бориб турган адиблиги“ бўртиб турипти; пьесанинг камчилиги ҳам шунда, лекин бу камчиликларни йўқотиш мумкин, чунки пьесада энг муҳим нарса — жонли кишилар бор.

Менинча, П. Нилиннинг „Еруғ дун'ёда“ номли пьесаси, гарчи камчиликлардан ҳоли бўлмаса-да, ҳарҳолда талантли, қийматли пьесади. Унинг мавзуи — ҳаётий мавзу'дир; унда колхозчилар худбинлик блан кўзланган шахсий манфаатларга қарши ўзларининг ижтимоий манфаатлари учун курашадилар.

Н. Виртанинг пьесаси — партия ва ҳукуматнинг колхозлар ҳақидаги ма'лум қарорларига мос бир асардир. Лекин бунда ҳам камчиликлар йўқ эмас: асар жуда шошқалоқлик блан ёзилган; Н. Вирта минший сифатларини ёрқин кўрсатиб берган иккинчи даражали образлар анча муваффақиятли чиққан-у, лекин асосий, муҳим персонажлар хом ишланган, Н. Вирта бу пьеса устида ҳамон ишламоқда, охири уни болта қилиб ишлайди. Туб ҳаётий мавзу'ларни ўз ичига олган бу кил драма асарларининг майдонга чиқишига қувонмай бўлмайди.

С. Михалковнинг „Қизил галстук“ номли пьесасини ҳам қайд этиб ўтиш лозим. Бу пионер ёшидаги болаларимиз ҳақида ғоят жиддий ма'навий мавзу'га бағишланган яхши, тўлақонли ҳозирги замон пьесасидир. Унинг катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлиши шубҳасиз.

Совет адабиётимизнинг усталари деб аташимиз мумкин бўлган ёзучиларнинг асарлари орасида шубҳасиз янги мавзу'ларга ўтиш қанчалик қийин бўлганини кўрсатучи асарлар ҳам бор. Бу айниқса қийин жанр бўлгани учун драматургия соҳасида кўпроқ кўзга чалинади. Бунда авторларимиз кўпроқ муваффақиятсизликка учрамоқдалар. Шундай бўлса ҳам ёзучиларимиз олиб бораётган ишлар совет адабиётида юз берган асосий бурилишдан далолат беради.

Ғоят талантли ёшларнинг адабиёт соҳасига мислсиз равишда кириб келиши совет адабиётининг юксалаётганини кўрсатучи жиддий аломатлардир; ёшлар асосан поэзия соҳасида кўринаёт-

ган бўлсалар ҳам, лекин бу проза соҳасида ҳам кўзга чилинмоқда; афсуски, драматургияда камроқ кўринадилар. Ёш шоирлар ва адибларнинг номларини санаб чиқиш қийин, улар шу қадар кўп. Журналларимизни ўқиб боручи ҳарбир киши буни билади. 1946 йилда Сталин мукофотларини олганлар орасида янги авторлар, шу жумладан биринчи марта китоб ёзган кишилар борлиги юқоридаги да'вонинг ёрқин далилларидир. Сталин мукофотиغا сазовор бўлган асарлардан ташқари, проза соҳасида Г. Березко, Т. Семушкин, Э. Казакевичларнинг ажойиб асарлари бор. Г. Коноваловнинг „Университет“ номли романи „Октябрь“ журналида босила бошланди. С. Бабаевскийнинг романи ҳам ўша журналда босилди. Ниҳоят, А. Гончарнинг „Яловбардорлар“ номли ажойиб романининг икки қисми („Новый мир“ журналида) босилиб чиқди.

А. Гончарнинг романи жуда қувонтиради, сабабки унинг ўзи ҳам адабиёт соҳасида янги киши, ҳам украинлар орасидан чиққан янги адиб; украин прозасида кўп вақтлардан бери янги кучлар оқини кўринмай келар эди. Ҳозир украин прозасида катта юксалиш бошландики, А. Гончар каби талантли ёзувчининг пайдо бўлиши мазкур юксалишни кўрсатучи энг яхши далилдир. Г. Коноваловнинг „Университет“ номли романи асосан урушдан олдинги даврни тасвирлайди. Унда олий мактабларимиз, профессорларимиз ҳаёти биринчи марта ўлароқ кўрсатилади. Романда биз учун муҳим бўлган учта асосий пайт: турли фан соҳаларига марксизм-ленинизмнинг кириб бориши; танқид кўзидан ўтказмасданоқ ғарбдан олинган илмий меросларни кўриб чиқиш лозимлиги, биз Россияда табииёт оламида ҳам, гуманитар фанлар оламида ҳам қанчали бойликларга эга эканимиз ҳақидаги тушунчаларнинг олимларимиз онгига тобора кўпроқ синга боргани тасвирланади. Ана шу романда XIX асрдаги рус фалсафасининг аҳамияти жуда баланд кўтарилган. Унда халқ орасидан илм олиш сари отилиб чиққан одамларнинг ҳамон кўпайиб боргани ҳам кўрсатилади.

С. Бабаевскийнинг повести ҳозирги колхозга бағишланган. Бу социалистик зироат кишилари ҳақида ёзилган ше'рий бир асардир.

Барча ёш шоирларимизнинг номларини санаб чиқишга сриймкон йўқ, лекин улардан ба'зиларини қайд этиб ўтишни истар эдим. М. Луконин, — бу жуда жиддий суратда ишлайди ҳам ҳозирги замон мавзу'ларида ёзади; „Қишлоқ совети устидаги байроқ“ поэмасининг автори А. Недогонов; Н. Тряпкин, бу-гарчи тўла қонли шоирликдан ҳали узоқда бўлса ҳам, колхоз воқелигимизда учрайдиган ҳарқандай янгиликни равшан кўради.

Грузиянинг талантли ёш шоирлари Маргиани блан Нонейшвили, ўзбек шоирлари Мирмуҳсин блан Асқад Мухтор ўз ше'рларида ҳозирги замон мавзу'ларини барала кўтармоқдалар. Мирмуҳсиннинг қаҳрамони пахтакор-колхозчи, Асқад Мухтор эса (балки ўзбек адабиётида биринчи мартадир) ишлабчиқаришдаги ўзбекни кўрсатади. Ёш қозоқ шоири Мулдағалиев ўз ше'рларида К. Симонов блан П. Павленко асарларида қайд этиб ўтганимдек

совет ватанпарварлиги мавзуини олади ва биздаги воқи'ликни четёл воқи'лиги блан таққос қилади. Драматургияда ҳам янги ёш қаламлар пайдо бўлди, лекин булар асосан адиблардан иборатдир. ВКП(б) Марказий Комитетининг қарорлари ёш ёзучилар учун йўл тозалаб берганини мана энди айниқса очик-ойдин кўриш мумкин. Ёшлар адабиётга ҳозирги кун мавзуи блан кириб бормоқдалар. Бу бизнинг катта ғалабамиздир. Биз кечириб турган юксалишнинг иккинчи далили ана шулардан иборат.

Абадий-бадий журналлар яхшиланмоқда

Адабий-бадий журналларимиз шубҳасиз яхшиланиб бормоқда. Улар анча мароқли бўлиб, редакторлар таҳрири сезилабошлади. Юқорида мен айтган нарсаларнинг ҳаммаси журналларда босилди ва босилиб бормоқда. Журналлардаги ижтимоий-сиёсий бўлимлар ҳам танқид ва библиография бўлимларининг бир мунча яхшиланганини айниқса қайд этиб ўтиш лозим. Журналлардан ҳаётимизнинг турли-туман масалаларига доир, халқаро мавзу'ларга ва фалсафа ҳам тарих масалаларига доир, мақолаларни топиш мумкин. Журналлар СССР халқларининг адабиётларига кўпроқ э'тибор бера бошладилар. Қардош республикалардаги шоирлар ёки адибларнинг у ё бу асари босилмаган биронта журнал сонини топиш қийин. Славян ёзучиларининг асарларини таржима қилишга э'тибор ошди.

Совет адабиётимизнинг янги из блан кетишида танқид ва библиография асосий ғоявий пишгандир. Шу важҳдан ҳам, журналларда мазкур бўлимларнинг кучайиб бораётгани факти адабиётимизда танқиднинг аҳамияти ўсганини далолат қилади.

Партиянинг адабиёт соҳасидаги хатти-ҳаракатини уқтириб беручи мақолалар айниқса қимматлидир. Қуйидагилар ана ўшандай мақолалардандир. Б. Мейлахнинг „Вех“ мафкурасига қарши Ленин кураши“ ҳам „Ленин ва реакция даврида сан'ат масалалари“ („Звезда“) номли мақолалари; Б. Яковлевнинг „Улуғ принцип“ („Новый мир“) деган мақоласи; „Новый мир“ журналининг „Большевиклар партияси ва совет адабиёти“ сарлавҳали редакция мақоласи; В. Куриленковнинг „Адабиётни ғоя блан та'минлаш курашида „Звезда“ ҳам „Правда“ („Новый мир“) номли мақоласи.

Рус адабиётининг ажойиб инқилобий-демократик ан'аналарига боғишланган бирқанча мақолалар босилди. Улар И. Векслернинг „Звезда“ журналида босилган „Соф сан'ат“ назарияси блан курашда 40 — 60-нчи йиллардаги рус танқидчилиги ан'анаси“ номли мақоласи; В. Евгеньев-Максимовнинг яна ўша журналда босилган „Соф сан'ат назариясига қарши курашда Некрасов“ сарловҳали мақоласидир.

Адабий танқидчилигимиз реакцион буржуа назарияларини ва Ғарбий Европада пайдо бўлаётган „мода“ оқимларни кўпроқ активлик блан фoш қилабошлади. Ҳозир ҳам ана ўша мавзу'ларда А. Лейтес, А. Исбах, М. Мендельсон, Б. Песис мақолалари тез-тез босилиб турипти. Социалистик риализм масалаларига боғишланган

бирталай мақолалар босилиб чиқди; улар: В. Ермилов („Литературная газета“), Л. Субоцкий („Новый мир“) М. Чарний („Октябрь“) мақолалари ҳамда А. Волковнинг („Звезда“) блан Д. Данининг („Знамя“) икмеизм меросини фoш қилуши мақолалардир.

Булар ҳам социалистик реализм назариясини ишлаб чиқиш масалалари соҳасида ташланган биринчи қадамгина, лекин шундай бўлса ҳам бу манфий ҳодисадир.

Адабиётшунослик соҳасида бирталай қиматли илмий асарлар майдонга келди, булар ўтган замон адабиётини ҳозирги замоннинг актуал масалалари блан боғлайдилар.

Бу масалада Некрасов асарларидан тузилган „Адабий мерос“ тўпламини қайд этиб ўтиш керак бўлади; бу тўплам ҳужжат материалларини сайлаш жиҳатидан ҳам, мақолалари жиҳатидан ҳам ажойибдир. Унда Некрасов соф сан'ат назарияларига қарши кураш олиб борган курашчи шоир сифатида, улуг рус шоири — революционер-демократ сифатида тушинтирилиб, та'риф этилган. Яқинда В. Кирпотиннинг „Ёш Достоевский“ номли китоби босмадан чиқиши керак; бу бизнинг замонимизга тўғридан-тўғри алоқадор бўлган бир қатор масалаларни кўндаланг қўйган фoят жиддий илмий бир асардир.

Б. Бяликнинг Горький ҳақида ёзган қиматли китоби босилиб чиқди; унда Горький ўтган йўл тўғри таҳлил қилинади, социалистик реализмга доир муҳим масалалар ёритилади.

Замондошлар ҳақида биринчи монографлар пайдо бўлаётир. И. Векслер Алексей Толстой ҳақида ёзмоқда, Л. Скорина, П. Бажов тўғрисида ёзди.

Журналларда совет ёзучилари ҳақидаги монография мақолалари босилмоқда.

„Советский писатель“ нашриётининг иши жонланади, „Литературная газета“ ишида ҳам яхшиланиш сезилабошлади, у мафкура масалаларини кескин қўядиган бўлди. Лекин „Литературная газета“ ҳам, қалин журналларимизда ҳам танқидчилигимиз биз кутган рольни ўйнамаётир.

Журналлар, нашриётлар, „Литературная газета“нинг ҳам яхшилангани, албатта, адабий ҳаётимизда юз берган юксалишни кўрсатади.

Адабий ташкилотларнинг аҳволи

Юксалишнинг тўртинчи бегараз аломати шу: ёзучилар ташкилотларимизда турмуш илгаригидан жонлироқ тус олди, секциялар, комиссиялар яна ҳам активроқ ишлайбошладилар, ташкилотларимиз ҳаётига кўпроқ назар ташламоқдалар, бевосита ижодий масалалар блан кўпроқ шуғуланмоқдалар.

Ба'зи республикалардаги ёзучилар ташкилотларининг иши устида тўхтаб ўтмоқчиман. Ҳoявий душманни тўғри аниқлаб олган, Маркази Комитетнинг доно қарорларини тўғри қўллана билган, кишиларнинг онгида ҳoявий равшанлик туғдира олган ёзучилар ташкилотларида ҳаёт чашмадек қайнамоқда.

Масалан, Украинани олинг. Украина адабий ҳаётимизда шубҳасиз катта юксалишни бошдан кечираётир. Нима учун? Шунинг учунки, у Украина партия Марказий Комитетининг ёрдами билан душманни жуда тўғри аниқлаб олди; душман эса — тарихий фан соҳасида, адабиётшўнослик соҳасида, адабиёт бобидаги буржуа миллатчилиги қолдиқларидир.

Марказий Комитет қарорларидан сўнгги биринчи ойларда Белоруссия сра олға силжимади, чунки у ердаги ўртоқларимиз ғоявий курашни қай томонга қараб олиб бориш кераклигини дарҳол аниқлаб олабилмадилар. Кейин эса белорус ўртоқларимиз ўз адабиётларидаги ғоявий хатоларни партия ёрдами билан очиб ташладилар, мана энди уларнинг ҳаёти ҳам жонланди.

Болтиқ бўйи республикаларида аҳвол мураккаброқ, чунки у республикалар ҳали ёш. У ерларда оқсаб-тўксаб бўлса ҳам ғоявий позицияларни аниқлашга, ғоявий хатоларни танқид этишга муяссар бўлинди. Ҳозир Болтиқ бўйи республикаларида, я'ни Латвия, Литва ва Эстонияда, шубҳасиз бурулиш юз берди. Бу, даставвал, шундан малумки, бирмунча каттароқ ёшдаги ёзувчилар совет мавзу'ларида ёзабошладилар, замонамиз ҳақида ёзаётган янги ёзувчилар пайдо бўлди.

Қозоғистон партия Марказий Комитети Қозоғистон тил ва адабиёт институти ишларидаги миллатчилик бузғунлигини очиб ташлаганга қадар у ерда адабий фронт жуда ҳам қониқарсиз аҳволда эди. Қозоғистон партия Марказий Комитети, у бузғунликларни очиб ташлаб, катта принципиаль қарор чиқарди.

Ҳозир республика ёзувчилар ташкилотининг аҳволи анча тузалди. Бу даставвал журналлардан ма'лум. Масалан, қозоқ адабий журналининг 2-нчи ва 3-нчи сонларига назар ташласак, ҳозирги замон мавзу'ларига юз ўгирилганини кўраимиз. Ори рост, ше'рлар ҳақида гапирилмаганда ҳам (поэзия у ерда олдинда бораётир), ҳозир очерклар кўпроқ, лекин у очерклар орасида Аvezовнинг ажойиб очерки бор. Шундай қилиб, бурулиш ҳосил бўлди, турмуш жонлироқ тус олди.

Лекин шундай ташкилотлар ҳам борки, у ерда гарчи одамлар яхши ёзсалар ҳам, лекин адабий ҳаётлари жойида эмас.

Масалан, Арманистонда янги асарлар майдонга чиқаётир, ше'рлар ёзилаётир, — бундай нарсалар бору, лекин жонли жамоатчилик ҳаёти кўринмайди. Катта арман ёзувчилари ишга кам қатишадилар. Арман ўртоқларимиз янги масалаларни олдинга сурмайдилар. Уларнинг матбуотида танқид кўп вақт ғоявий кураш марказида туриши керак бўлган ҳодисаларга қаратилмайди. Яқинда секретариат ёш арман ёзувчиси Анаит Саинян асарини текширди. Асарда жиддий, лекин ўртоқларда танқид қилиниши лозим бўлган катта хатолар бор. Иш процессида хатоларини тузатиши учун авторга ёрдам бермаган редактор ҳам ўша танқид олови остяга олиниши лозим эди.

Арманистонда танқид Анаит Саинян китобида тошбўрон бўлиб ёзилмоқда, қоатқр-қатор даҳшатли мақолалар ёзилмоқда. Унинг

китоби атрофида кутарилган бу дудмол шовқин ҳонуз давом этаётир.

Ажабо, ёш ёзучи хонимни фош этишга шу қадар жонжаҳдлари билан киришган арман ўртоқларимиз тарихий фронтда, адабиётшунослик соҳасида Арменистоннинг катта ёзучилари томонидан ёзилган тарихий романлар бобида нималар бўлаётганига нечун қайрилиб қарашмас эканлар? Арменистон тарихига оид нарсалар тўғри таҳлил қилинмоқдамикан?

Раҳбарлигимиз бобида энг катта камчилик шундан иборатки, кўп масалаларда пайпаслаб иш кўрамиз, маҳаллий ташкилотларга кам ёрдам берамиз. Союз раҳбарлиги, Арменистонда ёзучиларни тарбиялаш билан шуғулланмайдилар ва ёш ёзучининг муваффақиятсизлигини сиёсий ишга айлантириб юбораёздилар, деб ҳисоблайди. Ҳолбуки у масала теварагидаги одамлар қандайдир бир ҳаққониятсизлик борлигини сезадилар. Арменистон ёзучилари союзида эса Анаит Саинянга қандай қараш масаласида бирдан қораманқаршилиқ чиқиб қолади. Бизга шуниси зарурми? Йўқ, биз барча кучларнинг ҳақиқий, ғоявий душманларга қарши кураш теварагига жипслашувини, тўғри ишлаш имконини берадиган ғоявий равшанлик бўлувини хоҳлаймиз.

Молдаван шоирлар чакки ишламаётирлар, янги шеърлар бермоқдалар. Лекин Молдавия ташкилотининг аҳволи қониқарли эмас. Бунинг боиси нимада? Боиси шундаки, партия Марказий Комитетининг қарори чиққанда, молдаван ўртоқларимиз ўз маҳсулотларини ёппасига бутун халқ муҳокамасига қўйиб, бир-бирларига тош отабошладилар. Натижада бутун молдаван адабиёти партия Марказий Комитетининг қарорлари асосида танқидга муҳтож бўлиб чиқди.

Ҳақ гапни айтганда, молдавиялик ўртоқлар, сизларнинг фикрингизга қўшилаолмаймиз. Аксарингиз бизга манзурсиз. Сизлар ҳақингизда фикримиз яхши. Демак, бу масалада алла қандан хато ҳаракатда бўлгансизлар. Бир-бирларингиз билан уришиб, ёқалашиб даражасига келгансизлар, ижтимоий ҳаётингизни эса унутгансизлар. Молдавиянинг Емельян Буков каби яхши шоирини „ғоявий душманингиз даражасига келтириб қўйишингизга қўшилаолмаймиз. Мен уйлайман, Буковда ҳам, кўп шоирлардаги сингари, хато бўлиши мумкин. Лекин Буков асарларининг таржимасини ўқиймиз, у ёмон шоирга ўхшамайди. Ҳақиқий ғоявий душманни кўрабилиш керак, бир-бирини уришдан нима чиқади?

Замонамиз мавзуларига қараб бурулиш воясига етганича йўқ

Адабиёт—юксалишда. Бу ҳақ гап. Лекин ишимизнинг заифгомони даставвал қаерларда кўринади? Анчагина муддат ўтганига қарамай, замонамиз мавзуларига қараб бурулиш ясайолмадик, ҳолбуки буни биздан халқ кутмоқда эди. Бешйиллик планларимизнинг проблемаларини ёритган ва халқ орасида ўз аксиадосини толган асарлар ҳали жуда кам. Уруш вақтида биз ўз қуролимиз билан ғалаба хизматини қиламиз деб тўғри муҳокама

стардик. Наҳотки ҳозир, бешйиллик даврида, шу оғир шароитларда, аввал бешйиллик бажарилсин, кейин уни тасвирлаб ёзаман" — деб қараб ўтирсак? Адабий муҳитимизда малум қийшайишлар бор, улар бизни замонамиз мавзуларига ўтказмайди, йўлимизда тўғон бўлади. Пастдан то юқоригача бўлган ташкилотларимизнинг ишида катта заифлик бор, биз одамларда янги манзуларга ҳали илҳом туғдираолмаймиз, турмуш блан яқинроқ алоқада бўлишларига ташкилий ёрдам бераолмаймиз.

Б. Галин индустриямиз қурулиши мавзуида, ишчи кишимиз ҳақида „Донбассда“ деган жуда ажойиб очерк ёзди. М. Шагинян яхши очерклар берди, республикаларда ҳам баъзи асарлар майдонга чиқди, мен уларни юқориди айтиб ўтдим. Лекин булар жуда ҳам камлик қилади.

Колхоз мавзуи соҳасида, юқориди мен айтиб ўтганлардан ташқари, Г. Мединскийнинг „Марья“ номли романи, Д. Стонюнининг „Илк саҳар“и, Е. Мальцевнинг „Қайнар булоқлар“и, Н. Топчаковнинг „Чарома“си босилиб чиқди. Камчиликлари бўлса ҳам, лекин улар керакли асарлар.

Замонамиз ҳақида асарлар кам экан, бунда танқид ҳам айбдор: у адабиётни халқ эҳтиёжи кўзи блан қараб чинакамига текширишга ҳали ўрганганича ййқ.

Совет ватанпарвардиги ва четэл олдида тиз чўкиш ҳақида

Замонамизнинг марказий, асосий бир мавзуи бор: қолган барча мавзулар ўша атрофида ййғилади. У — совет ватанпарварлиги мавзуидир.

Биз совет жамиятимизнинг нималигини, биз совет кишилари нима эканимизни, капиталистик жамият блан, империализм, капитализм тарбиясини олган киши блан таққослаб, бутун халқимизга ва бутун инсоният оламига кўрсатишимиз керак.

Совет тузумимизнинг нималигини, унинг қандай устунликлари борлигини биз ёзучилар бошқа ҳарқандай кишилардан купроқ айтаоламиз ва айтишимиз керак, совет кишисининг улуғворлигини кўрсатиб беришимиз керак. Бу кўп вақт давом этадиган энг катта мавзу'дир. Бу мавзу' турли-туман, кўп ёқламадир. Лекин ҳарнима бўлса ҳам бу мавзу'ни кўтаришимиз керак. Партия Марказий Комитетининг қарорларида айтилганидек, интеллигенциямиз айрим вакиллари орасида четэлга тақлид қилиш, четэл нарсалари олдида тиз чўкиш ҳали тамом битган эмас. Бу совет ватанпарварлиги мавзу'ини барала кўтариш учун биз адабиётчилар орасида, адабиётимизда четэл нарсалари олдида бўлган тиз чўкиш ҳолларини равшан кўрабилишимиз керак.

Бизнинг танқидчилигимизда Ғарб реакцион мафкурасига қарши ҳужумга ўтилган бўлса-да, лекин танқидчилар блан адабиётшуносларимиз орасида бу масалани равшан тасаввур қилолмайдиган кишилар ҳали борга ўхшайди. Бу масалани аллақачонлари равшан билиб олиш керак эди.

Адабиётимизда Ғарб олдида тиз чўкиш ҳоллари борми? Ҳа, шундай ҳоллар ййқ эмас. И. Нусиновнинг „Пушкин ва жаҳон

адабиёти" номли китобига қарши „Культура и жизнь“ газетасида Н. Тихонов, жуда тўғри мақола блан чиқди.

И. Нусиновнинг у китоби 1941 йилда чиққан бўлса ҳам, ҳеч қандай танқидга учрамай узоқ умр кўрди, ҳолбуки у жуда зарarli китоб.

Маркс ва Ленин томонидан кашф этилган ижтимоий тараққиёт қонунлари — умумий қонунлардир, лекин Маркс ҳам, Ленин ҳам жамиятнинг „давлатсиз“, „миллатсиз“ тараққий топаолишини тасаввур этмаганлар. Шунинг учун Маркс блан Энгельс, айниқса Ленин блан Сталин ҳарбир халқ, давлатнинг ўз тараққиётини уқдириш йўлида озмунча асарлар ёзмадилар. Бусиз ҳеч қандай марксизм бўлиши мумкин эмас эди.

Жаҳон адабиётида Пушкин эгаллаган ўринни қандай белгилаш мумкин? Бунинг учун, Пушкинни барпо этган миллий заминни таҳлил қилмоқ лозим. Пушкинни 1812 йилги Ватан урушисиз тасаввур этиб бўладими? Йўқ, у Ватан уруши Россиянинг яқин ўн йиллар мобайнидаги тараққиёт йўлини белгилаб берди, Россиянинг XIX асардаги бутун тараққиётини ма'лум ма'нода белгилаб берган эди. Мазкур уруш Россияни иқтисодий жиҳатдан капитализм тараққиёти йўлига солиб юборди. Ҳар қандай ҳаққоний уруш сингари, у уруш ҳам рус халқининг кучини ўз кўзига дангал кўрсатди, унинг миллий ғурурини оширди.

Грибоедовнинг ёзиб улгирмаган, конспект ҳолида қолган бир пьесаси бор, у ўша пьесада рус крепостной деҳқонини, ўша крепостной деҳқоннинг Ватан уруши оловларидан, бутун Европадан ўтиб, улуғ кишига айланганини кўрсатмоқчи бўлган эди. Лекин Россия тараққиётида бўлган қарама-қаршилиқ шундан иборат эдики, ўша улуғ киши, уйига қайтса, помещчик отхонада ўлгудек калатклаши мумкин эди.

Пушкин — Наполеон устидан қозонилган ғалаба натижасида рус миллати етиштирган улуғ зотдир; Наполеон устидан ғалаба қозонишда улуғ рус миллати ўзининг баҳодирона тарихий кучини кўрсатган эди.

Лекин Нусиновнинг „Пушкин ва жаҳон адабиёти“ деган китоби олдимизда турипти. Бу китобда 1812 йилги Ватан уруши ҳақида чурқ ҳам дейилмайди. Ҳатто Пушкин ҳаётлигида Россияда юз берган ҳодисаларни таҳлил этишга ҳам урунилмайди. Бу китоб Пушкин „Европалик“ бўлгани ва Фарбий Европа ташлаган барча саволларга ўз жавобларини топгани учун улуғвор эди деб кўрсатишци ўз олдига вазифа қилиб қўяди. Ҳолбуки марксист бу китобнинг асосий фикрини Пушкин генийлиги рус миллати тарихий тараққиётининг хусусиятлари ифодасидан иборатдир деб кўрсатишга мажбур эди.

Пушкиннинг доврўғи бир вақтлар Европада у қадар катта бўлмаганини Нусинов жуда ғалати изоҳлайди. Нусинов қибрлаиб кетган жоҳил Европа ўша вақт улуғ рус миллати қандай ҳодисаларни бошидан кечираётганини кўрмаганлиги ва шу сабабли рус халқининг Пушкиндек генийсига менсимай қараганлиги учун унинг доврўғи у қадар ёйилмаган эди деб изоҳламайди. У

эса буни Пушкин — „Европалик“, Ғарбий Европа генийлари орасидаги бир шахс, шунинг учун у ерда донг чиқарилмади деб изоҳ этади.

„Бизга туюлишича, Пушкин ғарб ёзучиси ва ўқучиси диққатини шунинг учун ҳам камроқ жалб этган бўлса керакки, — деб ёзади Нусинов, — у... фақат ўз маданияти жиҳатидангина эмас, балки ўзининг ижодий интилиши блан, ўзининг дун'ёга қараши блан, ўзининг бутун фалсафий характери блан, Толстой ва Достоевскийга қараганда, шубҳасиз умум Европа ёзучиси эди“.

„...Толстой блан Достоевский, ўзлари^{нинг} шарқ идеалларини, Россия идеалларини қарши қўйиб, Ғарбни инкор қилишар эди“. Худди „Шарқ идеалларини, Россия идеалларининг деб айтилган“ Шу назарияга кўра, у китоб: ма'рифат Ғарбдан келади, Россия эса „шарқ“ мамлакатидир деб да'во қилади.

Пушкин миллатсиз киши, умум жаҳон, умум Европа, умум инсон кишиси қилиб кўрсатилади. Ўзинг ҳам мансуб бўлган ва тарихий равишда дун'ёга келган бир миллат орасидан гўё сакраб-чиқиш мумкин, гўё миллатсиз, миллат ташқарисида, умум инсон кишиси бўлиб олиши мумкин эмиш.

Ҳарқандай тугуруқсиз китобда бўлганидек, бунда ҳам, албатта, турли мудофаа қолқонлари бор. Пушкин ҳақида қандай бўлмағур нарсалар айтиладию, келиб-келиб, сатр орасида, Пушкин улуг рус генийси эди, деб томдан тараша тушгандай шишшилади. Лекин, Нусиновча, ҳамма гап шундаки, Пушкин „Ғарбий маданиятни давом эткизиб, чуқурлаштириб борган“, сабабки рус халқининг келажаги Пушкин назарида „ғарб йулидан ташқарида бема'ни бўлиб кўринган“.

Нусиновга кўра, Пушкин ғарбий европалик бўлганидан, „Евгений Онегин“, „Полтава“, „Жез отлик“ эртаклар Пушкини, энагай Арина Родионовна куйчиси Пушкин у назариётчи учун бутунлай фарқсиз экани табиийдир. Шу учун ҳам бутун китоб: „Фауст“дан бир сахна“, „Ҳасис ботир“, „Моцарт ва Сальери“, „Пеш меҳмон“, „Вабо ичида бир базм“, „Анжело“ бобларидангина иборатдир.

Нусинов азали-аввалдан бери гўё абстракт равишда давом этиб келаётган „жаҳон“ мавзуларини тарғиб қилади. Пушкин Нусиновга кўра шунинг учун ҳам геңвал бир кишики, абстракт равишда давом этучи бу жаҳон мавзуларини у ўзича ҳал қилади. Шу сабабли мазкур бобларнинг ҳаммасида Ғарбий Европа ёзучилари блан шоирларининг фамилиялари пайдар-пай учрайди ва Нусинов бир асрдан иккинчи асрга беғамлик блан сакраб ўтади. Пушкин номи ҳам ўша конвейерда лип этиб чиқиб қоладию, Ғарбий Европа ёзучиси олдинга сурган аллақандай нарсани гоҳ у давом этдиради, гоҳ бирон ғарбий Европа ёзучиси Пушкиндан сўнг алланарсани давом этдиради.

Бу китоб, бошқа ҳарқандай нуқсонлардан ташқари, го'ят адабсиз бир китобдир. Четэл нарсалари олдида бўйин эккан Нусинов Шекспирни Толстойдан ўз ҳимоysi остига олади. У қандай ҳимоя қилади?

„Шекспирни Толстой қилган танқид ноҳақ эканлиги айниқса шундан равшандир (бу ерда „Антоний ва Клеопатра“ назарда тутилади. А. Ф.), чунки бу трагедияда Шекспир Толстой даврига, унинг образларига яқин туради. Бошқача қилиб айтганда, Толстойнинг кўп нарсаларига Шекспирнинг ҳаваси келади. Унинг Клеопатраси Наташа Рестова блан Анна Каренинага кўп жиҳатдан ҳамоҳангдир“.

„Антоний Римга кетгач Клеопатра бошига тушган қайғу-алам Наташа Андрейдан ажралгандан сўнг чекиб юрган қайғу-ҳасрат блан, ёки Вронский сайловга кетаркан, ёинки у онаси ҳузурида меҳмон бўларкан Анна Каренина ичида қолган ҳаяжон блан асрлар орқали ҳамоҳанг бўлиб өшитилмоқда эмасмикан?“.

Бу китобнинг марксизм блан ҳечқандай алоқаси йўқ, у бизнинг рус революцион-демократларимиз даражасидан жуда-жуда узокда туради.

„Европа нарсалари Осиеники бўлмагани учун ҳам уларга ҳавас қилмаслигимиз керак“, — деб ёзган эди Белинский.

„Биз руслар ўзимизнинг сиёсий ва давлат аҳамиятимизга шак келтирмасак ҳам бўлади. Барча славян уруғлари орасида фақат бизгина пўхта ва қудратли давлат бўлиб уюшдик ҳам тақдирнинг бир эмас, неча-неча мудҳиш синовларига Улуғ Пётргача қандай чидаш берган бўлсак, ундан кейин ҳам, то ҳозирги дамгача ҳам яна ўшандай чидаш бердик, неча бор ҳалокат ёқасида бўлдик ва ҳаргёл у ҳалокатдан қутилабилдик, сўнг эса янги ҳам катта куч ва қудрат блан майдонга чиқдик. Ички тараққиётдан ташқда бўлган халқда бундай маҳкамлик, бундай куч бўлиши мумкин эмас. Шундай, бизда миллий ҳаёт бор, биз жаҳонга ўз сўзимизни ўз фикримизни айтишга қодирмиз...“

„Иқрорман, хотиржам юручи скептиklar, абстракт кишилар, инсоният орасида паспортсиз кезучи саёқлар менга аянч ва ёқим-сийзирлар“, — деб ёзган эди Белинский.

Совет адабиётининг танқидчилиги ана ўшандай „инсоният орасида паспортсиз кезучи саёқлар“ни фош қилиб ташлаши керак.

Мана шундай бир савол ўртага тушади: рус адабиётида Нусиновнинг назарияларига ўхшаган назариялар қаердан чиққан, у назарияларнинг ихтирочиси кимдир?

У назарияларнинг ихтирочиси — Россияда бир қатор адабий мактаб та'сис этган Александр Веселовскийдир; унинг изидан боручилар ҳалига довур университетларимизда ивирсиб юрмоқдалар. Александр Веселовскийнинг ўтган аср охирида ва ҳозирги аср бошларида жавҳардек йилтиллаган мактаби (у ўтган асрнинг олтмишинчи йилларидан тортиб ёзабошлаган) шундай бир мактабки, у Белянский, Чернишевский, Добролюбовларнинг улуғ рус революцион-демократлари мактабига қарама-қаршидир, деб айтмоқчиман. У ўтмишда ҳам, ҳозирда ҳам рус адабиётшунослигининг малум қисмида бўлган Ғарб олдида тиз чўкиш одатининг катта бувисидир.

1946 йилда Ленинград университети нашриёти В. Шишмарёвнинг „Александр Веселовский ва рус адабиёти“ деган кичкина

китобчасини босиб чиқарди. Профессор Шишмарёв Москвадаги Горький номи Жаҳон адабиёти институтида ҳозирда директор, я'ни совет адабиётшунослиги соҳасидаги энг катта илмий муассасанинг раҳбаридир. Китоб муҳаррири эса Ленинград университетининг адабиёт билимига раҳбарлик қилучи профессор А. Алексеевдир.

Китобча автори Веселовский та'лимотининг энг ёмоч томонлари асоратида қолганини яширишга ҳам интилмайди. В. Шишмарёв, Веселовский ҳақидаги ўзининг аввалги асарини эслаб, ёзади: „Биз у вақт Веселовскийнинг тарихий-адабий текширишлар усулига ва масалалар қўйиш тартибига киритган янгиликларни очиб кўрсатишга тиришган эдик; биз у вақт асосан Веселовский ўз ватанида ўрганиб олган иш усули билан Ғарбий Европа мактабида ўзлаштиргани малакалар ўртасидаги айрилишни та'кидлаб ўтган эдик“.

Худди шу ерда айтиб ўтиш керак: Веселовский — Ғарбий Европа адабиёти соҳасида, айниқса филология ва тилшунослик бобида амалий эришган билимлари жиҳатидан катта олимдир, лекин бу ҳол ўтган асрнинг олтиншинчи йилларида Веселовскийнинг улуғ рус революцион-демократик адабий ан'анасидан бутунлай ажралиб, роман-герман мактабининг қули бўлишига ҳалақит бермади.

В. Шишмарёв, четэл кишиларининг номларини ҳурмат билан тилга олиб, „сюжетлар назми“ соҳасида Веселовский „ўз“ сўзини айтишга муваффақ бўлган немис сохта олимларини ҳайрат билан санаб чиқади (масалан: Шерер, Карьер, Ваккернагель, Баумгарт, Э. Водьф, Л. Якобовский, Э. Гроссе, К. Боринский, К. Брухман, К. Бюхер ва ҳоказо ва ҳоказоларни!). Лекин В. Шишмарёв билмайдики, Веселовскийнинг „сюжетлар назми“ амалий малумотларга қанчалик бой бўлсада, у ўз методологияси жиҳатидан илмий асосларга ғоят даражада қаршидир, гарчи „тарихийлик“ни да'во этса-да, тарихга қарши, „идеалистик“ назариядир.

В. Шишмарёв Веселовский университетда „Леонтьевнинг мифология фалсафалари ҳақидаги лекциялари“ билан кизиқар, чунки „Леонтьев Шеллинг ҳақида лекциялар ўқир эди“, деб юраги эзилади, сўнгра „Гримм усули билан қуролланиб“ лекциялар ўқиган Буслаевга Веселовскийнинг берилиб кетгани В. Шишмарёвни эритади.

Авторимиз, Веселовскийнинг Берлинга келишини та'рифлаб, ўзида йўқ ёйилади. „Берлин донишмандлиги, — дея жилавдорлик билан та'рифлайди В. Шишмарёв, — „Очерки“ ва „Народная поэзия“ журналларида э'лон қилинган, масалан: „Славян чарвоқлари, сув парилари ва инс-жинсларининг немис эльфалари ҳам валькириялари билан қонқардошлиги ҳақида“; „Зигурда ҳақида қадим замонлардаги „Эдда“ куйлари ва Муром афсоналари“ ҳам бошқа махсус асарларида Буслаев мурожаат қилган Ғарб филологияси, Германияни ўрганиш, Скандинавияни ўрганиш, Романияни ўрганиш соҳаларидаги ҳали етиксиз билимларини тўлдирини керак“.

Ўзининг саёҳати натижасида „Веселовский Италияда шуқадар узлашиб, маҳаллий манфаатлар блан боғланиб кетадики, аввал унда Италияда бутунлай қолиш ғояси, кейин эса имконияти туғилади, сабабки уни Москвада негадир унитиб юборган эдилар, деб ёзиш В. Шишмарёвга жуда ҳам ёқади.

Бошқа бир жойда В. Шишмарёв Италияни „ватан кундоши“ деб атайди. Шу сабабли қуйидаги сатрларни ўқиганда ажабланиш қийин: „Веселовский Пушкин ҳақидаги нутқига жиддий суратда тайёрланди, чунки Пушкин, унинг севгили рус шоири бўлиб, италян арзандаси Боккаччони анча-мунча эслатиб турар эди“...

В. Шишмарёв қадим-замон рус эртақларининг четёллардан келиб кирганликлари ҳақидаги Веселовскийнинг сохта назариясини тўла-тўқис қабул қилади, келиб чиқиши номалум бўлган афсоналар ҳақида гапирмасак ҳам бўлади. Масалан, „XIV асрга мансуб бўлган Новгород архиепископи Василийнинг Твер епископи Федорга юборган номаси“ юзаки қаралганда бутунлай русча кўринса ҳам, лекин унинг „Нойенштадтлик Генрих (XIII аср) томонидан ёзилган немис поэмаси... эканлиги“ кейин малум бўлади.

Такрор айтаман, фактларни ғоят кўп билганлиги учун ҳам Веселовскийнинг асарлари марксистча илмий методологияни билган кишилар учун фойдали манба' бўлиб хизмат қилаолади. Лекин Веселовскийнинг изьдан боручи шўринг қурғурлар унинг ёмон томонларига сажда қиладилар, уларни тарғиб этадилар ва Ғарбий Европа адабий фанининг ўрни ҳам роли ҳақида ёшлар миясига энг хато фикрларни қўядилар.

Фанлар академияси ва Олий мактаблар министрлиги Горький номли жаҳон адабиёти институтимизда ҳамда Москва ва Ленинград университетларида ёшлар адабий маорифига Веселовский тўтилари, унинг осий хомийлари бошчилик қилаётганликларига қизиқишлари керак эмасмикан?

Буржуа миллатчилигининг қолдиқлари ҳақида

Бизнинг миллий республикаларимизда совет ватанпарварлиги проблемаси ва четэлга оид барча нарсалар ҳузурида тиз чўкишга қарши кураш масаласи кўндаланг турар экан, у республикаларнинг кўпгинасида — совет ватанпарварлиги бизда умумий мавзу', тиз чўкиш эса бизда йўқ, дейдилар.

Бу тўғри да'воми? Масалан, Болтиқ бўйи республикаларига мансуб ўртоқларимиз, албатта, инкор қилмасалар керак: Латвия, Литва ва Эстонияда буржуазия ҳукуматлари давлат устида ўтирган бир шаровтда у ерларда бутун-бутун авлод ғарб назарияси блан суғорилган, ёлгон фан асосида тарбияланган, у ерларда энг зарарли, „мода ҳисобланган“ сохта нарсаларни ўзлаштириб олган кишилар бор.

Грузин ўртоқларимиз ҳам инкор қилмаслар: албатта, грузин символизми қандайдир ўзининг замини асосида ўсиб чиққан, лекин у ҳам француз символизмининг ғарбдан келган та'сири

блан озми-кўпми сугорилган, шунинг учун ҳам „мовий шохлар“ орасида Фарбдаги энг баттарин фашист империалистик доиралар блан алоқадор бўлган кишилар борлиги тасодифий эмасдир.

Лекин совет ватанпарварлиги мавзуини ўртага қўяр эканмиз, унинг иккинчи томони назардан қочмасин: совет ватанпарварлигининг буржуа миллатчилиги қолдиқларидан, урф-одатларидан ҳам каттароқ душмани, Ёви йўқдир. Ахир ҳамма нарсани ўтмишга тортиш, ўтмиш ҳозирги кундан яхшироқ, мароклироқ эди дейиш учун ўтмишда бўлган ҳарқандай қинғир-қийшиқликларни қолақликни, миллатчилик анқиб турган нарсаларни идеаллаштириш, кўтариш буржуа миллатчилари учун кўп муҳимдир. Ахир буржуа миллатчилари у ўтмишни республикаларимиз тараққиётни манфаатлари учун идеаллаштирмайдилар. Буржуа миллатчилари қачонлардан бери четэл капиталистик агентлари бўлиб қолганликлари аллақачон ҳаммага малум. Уларга ким ризқ беради? Уларга, аввало, ана ўша миллатчиликнинг ҳануз қирқиб ташланмаган айрим қуйруқлари, шунингдек кишилар онгидаги капиталистик қолдиқлар ризқ бериб келади. Ана шунинг учун бу соҳада чинакам, жиддий кураш лозим.

Ўз миллатининг тараққиётини, унинг йўлини тўғри тушунмасдан туриб совет ватанпарварлиги мавзуини дастаклаб бўлмайди.

Эсингизда бўлса керак, Марказий Комитет *театрларимизнинг репертуарлари ҳақидаги қарорида СССР халқлари адабиётидаги тарихга берилиш ва ўтмишни идеаллаштириш каби баъзи камчиликларни кўрсатган эди.

Биз ҳозир Озарбайжон халқининг улуғ генийси, жаҳон генийси Низомий юбилейига тайёранмоқдамиз. Айрим илмий текширучиларнинг диққати нимага жалб этилган? Юбилей мажлисларида, чунончи: „Низомий ва Озарбайжон адабиётининг гуллаши“ деган мавзуни муҳокама қилиш таклиф этилди. Ўртоқ Иброҳимов „Бакинский рабочий“ газетасида босилган „Озарбайжон халқининг маданияти байрами“ номли мақоласида: „Низомий ижодияти XII асрдаги Озарбайжон адабиёти ва сан'атининг сўнг даража гуллаганини, — миллий маданиятимизнинг олтин асрини билдиради“, деб ёзилганини ўқиймиз. Кечирасизлар, ўртоқ озарбайжонлилар, у қандай олтин аср? Елкангизда порслар, Ширван шох айри миниб ўтиришар эди. Низомий ўз она тилида ёзаолмаганлигини қайғириб гапирар эди. У нима учун олтин аср бўлсин?

Ўтмишни тасвир этишнинг манфий томони ҳам бор: одамлар ўз тарихини билишни истайдилар, бу эса миллий тушунчанинг юксалишида катта аҳамиятга эгадир. Лекин миллатчилик таъсир ва қолдиқлари то охиригача фош этилмаган жойларда худди ўша ўтмишга „берилиш“ ҳоллари бўлади. Бир қатор республикаларда она-ватан адабиёти тарихига онда асарлар борки, улар маъмур халқ тарихини бутунлай нотўғри ёритадилар.

Е. Исмоиловнинг „Қозоқ совет адабиёти“ деган китобини „Советский Писатель“ нашриётида босиб чиқаришни бизга таклиф

қилган эдилар. У китобнинг чуқур тормоқ ёйиб кетган принци-
паль хатолари дарҳол кўзга чалинди. Унда Қозоғистон тарихида
бўлган феодалъ хонлар даври идеаллаштириб кўрсатилади. Хон-
лар рус чоризмига қарши жанг қилганлар ва айни замонда узбек
ҳамда қирғиз хонларига қарши ҳам уруш олиб борганлар. Хон-
лар — феодаллар ва ўғрилар қаҳрамонлар сифатида тасвир эти-
лади-да, хонларнинг бир-бирлари блан бўлган қий-пичоқлари Қозок
давлатини барпо қилиш учун олиб борилган кураш шаклида та-
риф қилинади. Автор, хонлар галабасини мадҳ этган бахшиларни
идеаллаштириб, уни „қозок адабиётининг қаҳрамонлик даври эди“
деб кўрсатади. Қозоғистон Россия империясининг бир қисми
бўлиб қолган даврдаги адабиётни автор „қайғули давр“ адабиёти
деб атайди.

Бу ерда нотўғри тушунишлар борлиги аёндыр. Бизда икки
Россия, яъни чор Россияси блан декабристлар, Белинский, рево-
люцион-демократлар, халқэркчилари, марксчи—ленинчилар Рос-
сияси, Пушкин, Толстой, Чехов, Горький Россияси борлигини
унутадилар. Биринчидан шундай. Иккинчидан эса, мустамлакачи
Россиядан ташқари, кичкина халқлар ҳаётига чангал чўзган бошқа
йиртқич давлатлар ҳам бор эди. Мустамлакачи Россиянинг иде-
аллаштирилишини истамаймиз. Лекин илғор революцион-демок-
рат Россия, ғоят зўр маданият онаси бўлмиш Россия, больше-
викларга Октябрь революциясига мансуб Россия, империализм
фронтини биринчи ўпириб ўтган Россия олиб кириши мумкин
бўлган улуг йўлдан бир қатор халқларни бошқа йиртқичлар оз-
дириб, эгаллаб олмасликлари учун у халқларнинг Россия давлати
составига киришидаги тарихий зарурият ва тараққиётни кўриш-
ларини истаймиз.

Тарихий ўтмишни тасвир қилишда чоризмнинг фақат мустам-
лакачилик ролини кўрсатибгина қолмаслик керак. Ўз халқининг
ўтмишда булган ва халқнинг рус маданияти йўли блан бориши
фойдали эканини англаган ҳамда Қозоғистоннинг озодлиги рево-
люцион-демократ Россиясиз қўлга кириши мумкин эмаслигини
фаҳмлаган кишиларни кўрсатиш ҳозирги пайтда кўпроқ аҳами-
ятга эгадир. Обой Қувонбоев Қозоғистонда ана ўшандай киши эди.
Аксар республикаларимизга нисбатан бу ҳақ гапдир. Озарбайжонда
Охундов, Арманистонда — Налбандян блан Абовян, Шимолий
Осетияда — Коста Хетагуров, Тотористонда — Тўқай ана ўшандай
кишилардир.

Тўқай ажойиб киши эди. Реакция тантана қилган 1905 йилда,
пантуркчилар, панисломчилар бош кўтарган давларда, татарларни
туркияга кўчиб боришга да'вот этганларида Тўқай — „Кетмаймиз!“
деган ше'р ёзди. У ўша ше'рида Туркияни жабру-жафо ва мангу
фиғон мамлакати деб айтади-да, Россия ҳақида шундай деб ёзди:

Бунда ундик, бунда ўсдик, бундадир бизнинг ажал,
Боғламиш бу ерга бизни эзги тақдиру-азал.
Энг буюк иродамиз — ҳур мамлакат, ҳур Россия!
Қўзғотолмас юртимиздан, бизни ҳечбир рўйисидёх.

Тўқай, ше'рларининг бирида халқлар дўстлиги ғоясини сарфароз этиб, ёзди:

Рус блан турмуш кечирдик сайрашиб,
Тил, луғат, одат ва ахлоқ олмашиб.
Ҳеч битарми тарихий бу биргалик?
Биз туғилдик шода-шода дўстлашиб.

Пантуркчилар турк тилига ўтиш шиорини ўртага ташлаганларида Тўқай у тилни ўзига муносиб кўрмайди. У турк шоирларини ибрат бўлолмайдилар, чунки турк шоирлари бутун умрларини султонлар ва уларнинг жорияларини мадҳ этиш блан ўтказадилар даяр эди. Пушкин ва Лермонтовлари бўлган бир давлатга бу ярашадими? — деб ёзди Тўқай. Россияда нималар борлигини у жуда яхши билар эди.

Сўнг шундай деб ёзди: „Бошқа миллатлар сингари, бизнинг миллатимиз ҳам фақир ва бечоралар, ҳимоясиз кишиларнинг манфаатларини қўриқлаш, беш камбағални бир кўппакка айрибошлаш замони ўтганини тушунтириш қўлидан келадиган одамларга муҳтождир. Бизнинг миллатимиз Пушкинларга, Толстойларга, Лермонтовларга муҳтож. Қисқасини айтганда, бизнинг миллатимизга ҳам асил ёзучилар, rassомлар, музикачилар ва бошқа миллатлардаги сингари тараққиёт сари олиб боручи кишилар керак“.

Тўқай сингари одамлар бошқа ҳарқандай миллатда ҳам бўлган. Мен арман ўртоқларга шу нарсалар блан қизиқишларини ва Анаит Саиняни калтаклаш ўрнига, Арманистондаги романларнинг ҳаммаси нима учун IV—V асрдан нариги, балки Исо туғулмасдан аввалги ҳодисаларни акс этдириши блан мароқланишларини, улуг револуционер-демократлар Налбандян ва Абавянлар ҳақида нима учун романлар йўқлиги блан қизиқишларини маслаҳат кўрардим. Нима учун Озарбайжонда Охундов ҳақида бутун иттифоқимизга донгғи кетарлик катта роман яратилмаган?

Ўтган нарсаларнинг ҳаммаси бизга зарур—бу тўғри гап. Лекин уни кўздан ўтказишимиз ва энг яхшиларидан фойдаланишимиз керак. Аммо халқлар дўстлигини мустаҳкамлаш, совет ватанпарварлигини кучайтириш каби бугунги кун масалаларини онглаш ниятида халқларимиз ўтмишида бўлган илғор револуционер-демократларни дастаклашимиз керак. Шунда улуг иш қилган бўлашимиз.

Бизнинг ғоявий душманларимиз

„Звезда“ ва „Ленинград“ журналлари ҳақида партия Марказий Комитетининг қарорларини ва ўртоқ А. А. Ждановнинг докладини ўқиган саринг, сиёсий тутуриқсизлик ва ғоясизликка нақадар мерганлик блан зарба берилганига ҳайрон қоласан. Ахир Зошченко блан Ахматовалар ўз-ўзалигича кучли эмаслар. Улар бизга ғоят даражада ёт ва душман ҳолларни гавдаланти-

ручи икки санамга ухшайдилар. Ғарбий Европа адабиётида юз бераётган ҳолларга кўз ташлаганинда бу нарса янада равшанроқ кўринади. Биз дўстларимиз ҳақида гапирмаймиз, улар эгаллаган позицияларнинг кучли томонларини яратган нарсалар нймалардан иборатлигини биламиз. Ғарбий Европа адабиёти қанчалик кулаганига, ўзини „янгилик келтиручилар деб атаганларнинг тақдири нима бўлганига бир қарасангиз, Зошченко блан Ахматованинг ёзганлари Ғарбий Европа шароитида ўзининг мантиқий ҳалоқатини топган ва у ерда тиран руҳий бухронлик ифодаси бўлиб қолган процесснинг бизнинг заминимиздаги аксидан иборат экани равшан кўринади.

Ғарбий Европадаги адабий тушқунликнинг ғоявий устозлари субъектив идеализмини ташучи Ницше, Бергсон, Фрейдлардир. Классик реализм блан романтизмга руҳ бериб турган маънавий идеалларга қарамасдан, улар адабиётга мудҳиш одамгарчиликдан ташқари мудҳиш нарсаларни киритдилар. Мазкур „устозлар“, яъни Ницше, Бергсон, Фрейд: битсин ижтимоий тараққиётдаги ҳарқандай қонунчилик! Даф бўлсин ижтимоий ахлоқ! Битсин инсон! Йўқолсин онг! Яшасин онгсизлик, ваҳшиёна инстинкт, ҳайвоний индивидуализм, сўфилик, эротика! — деб хитоб қиладилар.

Бу нарса адабиёт соҳасида шаклни йўқотишга олиб борди. Бу ҳолни Пруст, Жойс, Дос Пассос, Селин, Сартр асарларида кўриш мумкин.

Адабиёт соҳасида туғилиб, қарийб бир-бирига тутшиб кетган у икки оқин: бир томондан, ҳайвоний натурализм ва, иккинчи томондан, инсонда бўлган энг пасткаш нарсаларни кўп вақт нафосат ичидан кўрсатишга тиришган ақлсиз символизм Ғарбий Европадаги адабий тушқунлик авжига қараб яланғочланиб боради.

Рус адабиётидаги тушқунлик ҳарвақт Ғарбий Европа адабий тушқунлиги қуйруғида судралиб борар. ўзга дастурхонидаги салқитларни қулваччалардек териб еяр эди. Рус адабиётидаги тушқунлик ҳам ўшандай сифатларга эга, шунинг учун совет адабиётининг бутун ривожиди унинг душманлари қаторида келгани ҳам тасодифий эмас. У ҳозирга қадар ҳам душман бўлиб келаётир. У сан'атнинг бош мазмуни булган кишини—кишилик жамиятини йўқотган бўлса-да „соф сан'ат“, „сан'ат сан'ат учун“ деган байроқ остида гоҳо хуруж қилиб қолади. Пильнякнинг ифлос ҳайвоний натуралиزمини ва унинг ёнида турган Клюевнинг реакция „романтика“сини эслайлик.

Зошченконинг обывательларча пасткашлиги ва Ахматованинг руҳоний эротикаси юқоридагилар қаторида бориши бечиз эмас.

Бу ҳоллар СССР даги бошқа ҳақларнинг ҳам адабиётида учрайди. Масалан, Ғамсахурдианинг новеллалар тўпламини олайлик. У китобча Ғартия Марказий Комитетининг қарорлари арафасида чиққан. Ғамсахурди бу китобчасида инсонни олчоқларча ифлосларча тасвир қилиб, уни разил ахлоқ блан қориштиради. Дастлабки новеллаларидан бирида, яъни 1916 йилда ёзилган „Порцеллан“ номли новелласида, авторнинг Мюнхенда бир барои хоним блан учрашгани тасвир этилади. Уларнинг суҳбати сан'ат тақдири ус-

тида боради. Гамсахурдиага кўра, „воқи'лик — ошкор ёлғондир“, шунинг учун у ўз барои хоними блан бирликда сан'ат гуё „разил реализм батқогига ботиб кетаёти“ деб ўпка қилади-да сиб-сатни сра менсимасдан гапиради. Сўзнинг қисқаси Гамсахурдиа „соф сан'ат“, „сан'ат сан'ат учун“ оқимининг тарафдори бўлиб чиқади. Сўнгра совет замонида ёзгани „Лил“ номли новелласида ма'навий жиҳатдан бузилган доктор Шарухия тиккасига шундай дейди: „... Кўп жойларидан ифлослик тўкилиб йиринг оқиб турган инсон ажабо муҳаббатга сазоварми...“. Ёки: „Инсон — кон тўлдирилган тери копдир“.

Бу жирканч Селинга ўқшаб тушадиган бир инсон тафсиридир. Кейин автор „Хотин сути“ сарлавҳали новелласида ҳайвонни инсондан баланд қўйиб: „Инсонни қанча яқин ўргансам, итга муҳаббатим шунча ўртади“, дейди. Автор „юрак шундай қаттиқ бўлсинки, унда раҳимдилликка жой қолмасин. Кимда-ким дун'ёга ачинса, дун'ё унга ҳечвақт ачинмайди“, деб васият қилади.

Кўриб турибсизки, „разил реализм“га қарама-қарши қўйилган „соф сан'ат“ назарияси инсонни тасвирлашдаги ифлос натурализм блан осонгина қоришиб кетмоқда.

Шиманский деган бир киши „Еш ёзучиларнинг бурчи“ номли мақоласида („Лайф анд леттерс тудей“, 1943 йил, февраль) Пастернак асарларини барча ёзучиларимизнинг асарларига қарама-қарши қилиб қўйди: „Шолохов, Эренбург ва бошқаларнинг асарлари жуда борса яхши журналистика намуналаридир...“, „Фақат Пастернаккина барча бўронлар орасидан ўтиб, ҳамма воқиаларни ўзлаштирди. У, индивидуализмнинг коллективизмга, романтизмнинг реализмга, руҳнинг техникага, сан'атнинг, пропагандага қарши олиб борган курашининг чинакам қаҳрамонидир“ депти. Бу пазоҳга муҳтож эмас.

Мана шунинг учун ҳам формалистик — эстетик мактабига мансуб бошқа вакилларимизга: „сизга кимлар осилаётганини бир ўйлаб кўринглар!“ — деб мурожаат этишга тўғри келади.

✓ Социалистик реализм масалалари

Мен сизларга ўрток А. А. Ждановнинг айтган сўзларини эслатиб ўтади:

„Совет кишиларининг бу янги ҳислат ва фазилатларини кўрсатмоқ, халқимизни ёлғиз шу кунги ҳолида кўрсатмай, балки унинг келажаги, эртаги кунда бўладиган ҳолига ҳам назар ташламоқ, унинг илгарига босиб бораётган йўлини маш'ал блан ёритиб, унга ёрдам бермоқ ҳар-бир виждонли совет ёзучисининг вазифасидир, Ёзучи турмушдан кейинда судралиб қололмайди, ёзучи халқ олдида, унинг тараққий йўлини кўрсатиб бормоғи керак. Ёзучи социалистик реализм методини маҳкам ушлаб, турмушимизни диққат блан астайидил яхши текшириб ва тараққиётимизнинг бутун ма'но ва мазмунини батамом англаб тушиниб олишга тиришиб, бу равишда халқни тарбиялаши ва унга ма'навий қурол бериши керак. Бизнинг вазифамиз совет одамининг барча

яхши туйғу ва яхши хислатларини саралаб олиш, совет одами-нинг истиқболини унга очиқ курсатиш блан бирга уларнинг қандай ёмон сифатлардан йироқ булмоқлари кераклигини кўрсатишимиз, ўтган кечаги куннинг эскиликларини, совет киши-ларининг илгари қадам босишларига тўсқинлик қиладиган эски-ликларни қаттиқ туриб танқид қилишимиз керак“.

Ўртоқ А. А. Ждановнинг бу сўзларида социалистик реализм-нинг бутун бир программаси берилади. Танқидчиларимиз мана шу ҳақда жиддийроқ ўйлаб кўришлари жуда ҳам зарур.

Биз одамларимизни ҳаққоний тасвир этишимиз (улар қандан бўлишлари керак бўлса худди ўшандай қилиб кўрсатишимиз, уларнинг келажак ҳаётини ёритиб беришимиз керак.

Бу ҳол бизни социалистик реализмга хос бўлган революцион-романтик бошланғичлар ҳақида ўйлашга мажбур этади. Бундай бошланғич бўлмаса социалистик реализм ҳам бўлмайди. Иккин-чидан, ўртоқ Ждановнинг уқдириб ўтишича, қолоқлик ва бир жойда қотиб қолиш каби ҳарқандай ҳолларга танқидий равишда қаралмаса, бундай революцион-романтик бошланғичнинг бўлиши мумкин эмас. Бусиз, социалистик реализмни тасаввур ҳам қилиб бўлмас эди. Бирарта мақсадга етиш учун курашаётган киши бу йўлда ўзига халақат берадиган ҳамма нарсани албатта актив ва кучли танқид остига олади.

Бизнинг адабий-назарий ишимизда социалистик реализмдаги революцион-романтик бошланғич ҳақидаги масала етарли аниқ-ланганича йўқ. Революцион романтика деб нимани тушинамиз?

Романтизм ва романтика тўғрисида дарсликларда кўпгина эски „олимон“ таърифлар борлиги маълум. Бу таърифларнинг кам-чилиги шундаки, уларда мутлақо хилма-хил ҳодисаларни қамраб олишга уринилади. Биз революцион романтика ҳақидаги тушун-чамизни Лениннинг „Нима қилмоқ керак?“ деган мақоласидаги хаёл қилиш масаласига доир маълум кўрсатмаларга асосласак, тўғри йўл тутган бўламиз. Маълумки, В. И. Ленин бунда Писа-ревнинг сўзларидан цитат келтиради: „Менинг хаёлим воқия-ларнинг табиий боришидан ўзиб кетаолади, ёхуд у бутунлай бошқа томонга, воқиянинг ҳечқандай табиий бориши, ҳечқачон келаолмайдиган томонга кетаолади. Биринчи ҳолда хаёл ҳечқан-дай зарар келтирмайди: у ҳатто меҳнаткаш кишини қўллай ва унинг ғайратини кучайтираолади... Агар киши бу йўсинда хаёл қилиш қобилиятидан бутунлай маҳрум бўлса, агар у, ба'зи-ба'зи-да югуриб олдинга ўтаолмаса ва ўз қўли остида эндигина қи-линаётган ижодни, битмасдан илгари ўйлаш йўли блан, тўла ва тугал манзара сифатида кўз олдига келтираолмаса,— у вақтда мен асло тасаввур қилаолмайманки, сан'ат, фан ва амалий тур-муш соҳасида ғоят катта ва чарчатадиган ишларни бошлашга ва охирига етказишга одамни қандай сабаб мажбур қилар экан?..

Ленин Писарев сўзининг яна бир жойини далил келтиради. Бунда Писарев „хаёл қилучи шахс ўз хаёлига жиддий суратда ишонса, турмушга диққат блан қараб, турмушда кўрганларини ўзининг хаёлий саройлари блан солиштирса ва ўз хаёлларини

вужудга чиқариш устида умуман виждон блан ишласа“ хаёлнинг нақадар фойдали бўлишини „хаёл блан ҳаёт — ўртасида бирмунча аралашув бўлса, у вақтда ҳамма нарса жойида“ бўлишини исбот қилади.

Албатта, бунинг бизнинг адабий ишимизга тадбиқ қилганда яна шу нарсани қўшиш ма’қул ва зарурдирки, „хаёл“ бадий асарда жонли образ тарзида, ижтимоий ахлоқни ўзида акс этдиручи киши образи шаклида юзага келади.

Биз бундай жамиятнинг вакилларимизки, бунда сан’аткорнинг субъектив орзу-армонлари об’ектив ижтимоий тараққиёт жараёни блан мосдир. Худди шунинг учун биз ўз ҳақиқий турмушимиздан янги ахлоқни ўзида акс этдиручи жонли одамларни топаоламиз.

Жонли киши характери „қандай бўлган бўлса шундай“ қилиб ва шу блан бир вақтда „қандай бўлиши керак бўлса шундай“ қилиб тўғри кўрсатиш мумкинми?— деган савол туғилиши эҳтимол. Албатта мумкин. Бу реализмнинг кучини камайтирмайди, балки худди шунинг ўзи чинакам реализмдир. Турмушни революцион тараққиёт жараёнида олиб тасвирлаш керак. Табиётдан мисол келтираман. Ўрмонда ўсадиган олмани табиатда қандай бўлса шу ҳолда олиб қарасангиз, у нордонгина бир мевадан бошқа нарса эмас. Боғда ўсдирилган, айниқса Мичурин боғидан жойда пишган олма-чи? бу, — „қандай бўлган бўлса шундай“ ва айни замонда „қандай бўлиши керак бўлса шундай“ олмадир. Сўнгиси олма деган меванинг асл қимматини ёввойи ўрмон олмасига қараганда кўпроқ ва равшанроқ ифодалайди.

Социалистик реализм ҳам шундай.

Совет адабиёти олдида бирорта масала янгича қилиб қўйилганда, бу масаланинг илгариги вақтларда қандай қилиб қўйилганлигини эсга олиш ҳамма вақт фойдали. Сан’ат ва адабиёт тараққиётида меросдан фойдаланиш проблемаси муҳим проблемадир. Шунга кура, социалистик реализмдан олдинги эски реализмнинг ўтмишига бироз кўз ташласам, ўртоқлар мени койимасинлар.

Совет адабиётига хос революцион романтика ҳақида айтилган гапимизни ўтмишдаги адабиётга тадбиқ қилиб бўлмайди. бу — турган гап. Совет ёзучилари бутунлай бошқа шароитда ижод қилаётирлар, ўтмишда бундай шароит йўқ эди. Аммо эски реализмда ҳам прогрессив, илғор романтик бошланғич бўлганлигини қайд қилиш мумкин. Ўтган асрнинг бошида Ғарбий Европада пайдо бўлган бир адабий оқимни таҳлил қилиб кўриш жуда қизиқарлидир. Бу оқим ўзини „романтизм“ деб атаган ва Байрон, Гете, Шиллер, Стендаль, Бальзак, Гюго, Мериме, Мюссе сингари ҳархил ёзучиларни ўз ичига олган эди. Кейинроқ ма’лум бўлдики, бу ном блан аталган оқимга романтиклар ва реалистлар бирлашган экан. Лекин асрнинг бошида адабиётда классицизмга хос бўлмаган ҳамма нарсани „романтизм“ деб атаётганлар. Классицизм даври блан бу даврни француз буржуа революцияси ажратиб турар эди.

Бу оқимнинг йирик намоёнчаси бўлган Бальзакни олиб кўр-

сак кифоя қилади. Бальзак шунинг учун буюқдирки, у ўз ижодида реалистик ва романтик моментларнинг синтезьяни Фарбий Европадаги буржуа сан'аткорларининг ҳаммасидан ҳам кўра юксакроқ даражада мужассамлаштираолди. Аммо у худди шунинг учун ҳам XIX асрда Фарбий Европанинг энг йирик реалистларидан бири эди.

Бальзак бундай деган эди:

„Ҳамма нарсани ҳазм қиланерадиган одамлар, — деб ёзди у, — ...камолатга етиш учун ҳарбир нарсани татиб кўриш лозим деган ниятда лиризм ва ҳаракатни ҳам, драма ва мадҳияни ҳам... хулласи ҳамма нарсани қабул этаверадилар. Эклектизм адабиёти деб аташ мумкин бўлган бу мактаб оламни борлигича: образлар ва ғояларни, ғояларни образларда ёки образларни ғояларда, ҳаракат ҳам орзуларни тасвир этишни талаб этади“.

Эскириб қолган терминология („адабий эклектизм“)ни ташлаш ва Бальзакга кўра, „ҳаракат ҳам орзу“ни, я'ни романтикани назарда тутган „оламни борлигича тасвирлаш“ ҳолларига э'тибор қилиш керак.

Бальзак, шубҳасиз, реалист эди. Чунки ўз замонасидаги жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий қиёфасини ғоят катта куч билан ва кенг миқ'ёсада ифодалаб бераолади. Аммо Бальзак ҳақиқий тарихий воқиаларни шунинг учун тўғри ақс этдираддики, у француз буржуа революциясигача ва ундан кейинги даврда жамиятни ҳаракатдаги ҳолатида ифодалади. Энгельс Бальзакнинг ижодидаги бу ажойиб хусусиятни атоҳида қайд қилиб ўтган эди. Ўзининг сиёсий қарашлари жиҳатидан легитимист бўлган Бальзак илғор ижтимоий ахлоқ бошланғичларини пайқаб олабилди. Бундай бошланғичларни эса, унинг замонида республикачилар орасида топиш мумкин эди. Романтик Бальзак ўз дун'ё қарашида жуда кўп қарама-қаршиликлар бўлгани ҳолда, капитализмнинг кўз ўнгида ортиб бораётган писқи-пужурларига қарама-қарши қўйиш учун ахлоқ идеалини зўр бериб қидирди. У дам бир идеални, дам бошқа идеални кўзлаб интилди ва ниҳоят, кўриб туриб-сияски, уни ўша вақтда худди шундай идеал бор жойдан топди.

Бальзак ўз ижодининг бу хусусиятини иқрор қилди. „Ҳақиқий борлиқни биз яратаётимиз, — деб ёзди у, эмпирик, сийқа реализмга қарши гапириб, — Биз яратган ҳақиқий борлиқ юз йиллар давомида бениҳоя меҳнат билан ўстирилган мана бу Монтрейль-нокига ўхшайди. Сиз гапираётган борлиқ эса, ўрмонда ва ҳеч-нарсасига ярамайдиган аччиғ мевага ўхшайди. Чинакам борлиқни, сан'атдаги борлиқни ўстириш керак“.

Бальзак реализмда илғор романтик бошланғичнинг бўлиши унинг реализмга катта куч бағишлади. Кейинроқ, француз адабиётининг тараққиётида романтик ва реалистик бошланғичлар бир-биридан ажралганда, бу икки оқим ҳам заифлашди деса бўлади.

Сан'аткор сифатида Бальзакнинг бу хусусияти шу билан изоҳланаддики, амалда унинг ташқи, юзаки легитимизмдан кўра дун'ёни тушиниши анча кенгроқ эди, бу бизнинг адабиётшўносларимиз томонидан аллақачон исбот этилган.

Адабиётшуносларимиз Бальзак ижодини таҳлил қилиб, унинг куп нарсада XVIII аср француз ма'рифатчиларининг та'лимотларига асосланганлигини исбот этдилар. Француз буржуа революциясининг шу'ласи Бальзак устига тушиб туриб эди. Француз адабиётининг романтизм ва реализм оқимларига бўдининг кетиши — бу шу'ланинг сўнганлигидан дарак беручи биринчи далил бўлди. Француз революцияси натижасида пайдо бўлган капиталистик тузим ўзининг хунук самараларини кўрсатабошлади. Романтизм „ифлос“ борлиқдан, турмушдан ажралди, реализм эса ўз идеалларини йўқотиб, ер узра судралакетди.

Флоберга назар ташланг. У ахлоқий идеалдан шуқадар маҳрум бўлдики, унинг бутун ижоди ахлоқсизликдан иборат бўлиб қолди: унинг ижоди яланғоч скепсис, /одамга ва жамиятнинг адолатли қонунларга асосланиб қайта қурилиши мумкинлигига ишончсизлик блан тўлди. Флобер 1848 йил Француз революциясига тўғридан-тўғри туфлаб ташлади. У, дун'ёдаги адолатсизликни ўз замонидаги ижтимоий тузимнинг ярамаслигини кўрсатиш блангиға кучлидир.

Иккинчи жиҳатдан, Гюгони олиб кўриш мумкин. Гюго — революцион романтиқ, Бальзак блан унинг ижоди кўп жиҳатдан муштаракдир. Аммо Гюгонинг олға сурган идеаллари тарихий мазмунга эга эмас, унинг романтизми мана шунинг учун ҳам жуда заифдир. Гюго ҳақиқий тарихий шароитни кўрсатмайди. „93 нчи йил“да ҳам, „Кулаётган одам“да ҳам, — ҳамма асарларида уйдирма тарзда берилган тарихий шароитнигина учрата-сиз. Бальзак типик шароитларда ривожланучи характерларни жуда яхши бераолган, аммо Гюго бундай қилмайди. Гюго асарларида бир одам „яхшилик“ тимсоли, иккинчи одам „ёмонликлар“ сабабчиси қилиб кўрсатилади.

Кўриб турибсизки, реалистик ва романтик бошланғичларнинг бир-биридан ажралиши натижасида Флобер блан Гюго зифт қилдилар. Улардан сўнг реализм ҳам, романтизм ҳам тушқинликка учради. Реализмнинг тушқинлиги Флобернинг „Саламбо“ романидан бошланди, бу асарда у реакцион романтик сифатида ва шу блан бир вақтда физиологик натуралист сифатида майдонга чиқди.

30 нчи, 48 нчи йилларда ва ниҳоят 71 нчи йилда революцион ҳаракатнинг давом этишига қарамай, француз адабиётида бирор жиҳатдан Гюгога тенг келадиган битта ҳам революцион романтик чиқмади. Иккинчи томондан, Золя блан Мопассан реализмида яхшилиги исбот қилинган сифатлар бўлса ҳам, бу ёзучиларда Флобердагига қараганда ҳам каттароқ нуқсон бор, улар тарихий тараққиётдан кейинда қолиб бутунлай ер узра судраладилар. Флобернинг тушқинликка юз тутган давридан кейин француз реакция романтикаси гуллаб-бошлайди. Бу романтика чириётган, судралаётган, ҳарқандай реалистик асосларни, ҳарқандай ҳаётий мундарижани йўқотаётган француз натурализи блан кўши-либ кетади. Адабиётда тушқунлик — декаданс даври бошланади.

Ҳарқандай тушқинлик давридаги сингари, француз декаданси даврида ҳам, ахлоқ доирасидан чиққан, судралучи натурализм

блан киши турмушини тескари ифодалаш, кишида энг ифлос физиологик чиркинликларни кўрсатиш ва ишқий шилқимлик ва тушкинликни куйлаб, мазмунни шаклга қурбон қилишдан иборат бўлган индивидуал символизм бир-бирига яқиндан аралашиб кетиши жуда характерлидир.

Биз текшираётган проблема муносабати блан инглиз реализмининг йирик вакили Диккенсга назар солиш қизиқарлидир. Ўз ижодий услубига кўра Диккенс Бальзак блан Гюгонинг ўртароғида туради. У, турмуш ва ахлоқлар тасвирининг чинакам устаси. Бу жиҳатдан у Бальзакка яқин. Диккенсда ҳам доим ривожланиб боруши характерлар йўқ. Бу жиҳатдан у Гюгога яқин. Честерсоннинг ўткир сўзлари блан айтганда, Диккенснинг қаҳрамонлари Исо мавлудидаги қизиқчи чолнинг халтасидан чиққан тайёр бўёқли қўғирчоққа ўхшайди. Шу блан бирга Диккенсда Бальзак ва Гюгога хос бўлган ма'лум муболағачилик ҳам бор. Диккенс—реалист ва айни замонда романтикага ҳам мойилдир. У адолатга, яхшиликка, уларнинг ерда тантана қилишига ишонч блан қарайди. У инглиз адабиётида биринчи бўлиб, оддий одамни юксак ахлоқни билучи ва уни қадрловчи қилиб кўрсатди. Мен бу ерда Диккенс томонидан кўтарилган йиғлоқи, кўнгилчан бойларни кўзда тутатганим йўқ. Сан'аткор сифатида Диккенснинг бундай одамларни осмонга кўтаруви унинг катта заифлиги эди. Мен бу ерда халқ ахлоқини, оддий одамнинг улуғвор қиёфаси ва фозилатларини ўзида акс этдирган содда меҳнаткаш халқ вакилларини кўзда тутатирман. Бу— Диккенс ижодининг Англиядаги ижтимоий тузумни, Англиянинг сохта ва ёлғон конституциясини, ҳукумрон синфларнинг жирканч ахлоқини танқид қилиш блан қўшилиб кетган романтик томонидирки, сан'аткор сифатида Диккенс асосан мана шу томонга мойил эди.

Диккенс ўзи чартист эмас эди. Аммо унинг бутун ижодида чартистлар ҳаракатининг та'сирини кўриш қийин эмас. Диккенс ҳам чартистлар ҳаракатини туғдирган ижтимоий силжишларнинг мевасидир. Шу блан бирга яна айриш керакки, Диккенс реализмида ялғор романтик бошланғичлар бўлиши натижасида, у XIX аср инглиз адабиётининг йирик намояндаси бўлиб қолди.

Нихоят, америкали реалист Марк Твенни олиб кўрайлик. Марк Твен жуда узоқ яшади, у ўз идеалларининг ва ахлоқ ҳақидаги тушунчаларининг ҳалокатга учраганини ҳам кўрди. Аммо мен Марк Твеннинг „Том Соьер“, „Миссисипидаги ҳаёт“, „Ҳеккельверри Финн“ деган асарлари чиққан даврнигина олмоқчиман. Шубҳасизки, Марк Твен—реалист, чунки; у Америка жамиятида ҳукм сурган пасткашлик, иккиюзламалик, очкўзлик, нодонликни тўғри ифодалади ва танқид қилди, бойлик ва қашшоқлик ўртасидаги қарама-қаршилиқни тўғри кўрсатди. Шу блан бирга ма'лумки, Том Соьер ҳам, Ҳек Финн ҳам, Миссисипи қаҳрамони ҳам анча романтик хислатларга эга бўлган қаҳрамонлардир, бу қаҳрамонларда Марк Твеннинг ижобий ахлоқий идеаллари мужассам этилгандир. Бу асарларнинг болалар ўртасида энг сеvimли китоб бўлиб қолиши ва шукадар узоқ умр кўриши ҳам бечиз эмас.

Марк Твен ижодидаги бу хусусият шимолли Штатларнинг жанубий штатларга қарши озодлик кураши натижасида юзага келганлиги ҳаммага ма'лум. Қўшма штатларда буқадар хушчақчақ ва ҳаққоний ёзилган бошқа бирарта китоб ҳечқачон пайдо бўлмагани ҳам ҳаммага ма'лум.

Бундан қандай хулосалар чиқариш мумкин?

Биринчи хулоса. Буржуа реализми прогрессив ғоялар билан суғорилганда ва ёритилгандагина бирқадар тўлақонли бўлади. XIX асрда Францияда Бальзакдан йирикроқ реалист, Англияда Диккенсдан йирикроқ реалист, Америка Қўшма Штатларида Марк Твендан йирикроқ реалист бўлган эмас. Демак, буржуа реализми катта ижтимоий ҳаракатлар даврида туғилса ва прогрессив ғоялар билан суғорилса ва ёритилса тўлақонлироқ бўлади.

Иккинчи хулоса. Буржуа реализми бундай даврда қисман шунинг учун ҳам тўлақонлироқдирки, бу даврда у ўша замон жамиятичи шафқатсиз танқид қилиш асосидаги прогрессив романтика билан суғорилган бўлади. Романтик ва реалистик оқимларнинг бир-биридан ажралиб кетуви уларнинг иккавига ҳам фойда қилмайди: реализм ҳам зиён қилади, романтизмга ҳам путур етади.

Учинчи хулоса. Бу даврнинг буржуа реализми, ғоявий, сиёсий масалалар билан суғорилган ва юксак даражада тенденциоз бир оқим бўлади.

Ўз идеалларини ҳимоя қилиш ва тарғиб қилиш жиҳатидан олганда, ҳозир мен санаганлардан тенденциозроқ сан'аткорларни топиш жуда қийин. Бу тенденция уларда сан'аткорларнинг ўз шахсий сўзларида ва уларнинг персонажлари айтган сўзларда кўринади. Бальзакнинг Вотрен сўзлари орқали капитализмни қандай танқид қилганлигини эсласак кифоя. „Совуқ уй“ асарида қаровсиз бола ўлимидан кейин Диккенснинг королга ва министрларга қарата айтган ғазабли сўзларини эсласак кифоя. Твеннинг „Ҳеккельберри Финн саргузаштлари“да қуллик тўғрисида қилинган муҳокамаларни эсласак кифоя. Демак бу даврдаги буржуа реализми ғоявийроқ, сиёсий масалалар билан суғорилганроқ ва тенденциозроқдир.

Тўртинчи хулоса. Бу даврдаги буржуа реализми табиийроқ, шакл жиҳатидан эркинроқ ва бойроқ. Ғарбий Европа ва Америка ёзучилари ўртасида, адабий шаклларнинг эркинлиги жиҳатидан Бальзакка тенглашадиган ёзучини топиш қийин.

Уста ва пишиқ ишлаган адабий шакилларни топишда Диккенсдан устун турадиган ёзучини топиш қийин. Марк Твеннинг адабий шакллари енгилиги ва табиийлиги билан одамни ҳайратда қолдиради.

Аммо эски Ғарбий Европа реализмининг заиф томонлари бор эди. Унинг асосий заифлиги шундаки, унда, юқорида номи айтилганлардан бошқа, ижобий қаҳрамон яратишга уринган бирорта ҳам ёзучи йўқ деса бўлади. Юқорида номи айтилган ёзучиларда эса, прогрессив илғор фикрларни, ижобий идеалларни акс этдирувчи қаҳрамонлар — аслида, ҳақиқий турмушда бундай фикр ва идеалларни тасдиқлайолмайдиган кишилардан иборат. Буржуа

реализми ўзининг ижобий программасида уша вақтда тарихнинг реал, ҳаракатлантиручи куч ва унинг келажаги бўлаоладиган чиннакам қаҳрамонни яратаолмади.

Ҳозир гапирилган масалалар бўйича, XIX аср рус классик реализми фарбий Европа классисми блан, айниқса Америка реализми блан тенглаштириб бўлмайдиган даражада юқори турар эди. Реализм блан романтизм оқимларнинг бир-биридан ажралиб кетуви каби ҳол XIX аср буюк рус адабиётига бутунлай ёт десак бўлади. Танқидчи Т. Мотилеванинг ўткир сўзлари блан айтганда, рус реализми учун „хунук реалълик“ блан „реалъ бўлмаган гўзаллик“ ўртасида изланиб юриш зарурати бўлмади. Романтик — рус танқидий реализмнинг характерли хусусиятидир, буни Пушкиндан бошлаб кўриб чиқиш мумкин. Бу ҳолни тўла характерлаб чиқиш учун муфассал гапиришга имконият йўқ. Лекин айтиш зарурки, бу ҳол Россияда халқларнинг буюк озодлик ҳаракатлари, бахт ва адолат учун курашлари натижада юзага келгандир.

Пушкилнинг гениаллиги—1812 йилдаги ғолибона ва адолатли Ватан уруши натижасида равшан кўринган юксак миллий онг ва ғурурнинг ифодасидир. Пушкин ва Лермонтовдан кейин адабиётда революцион-демократик ҳаракатнинг ва XIX асрдаги барча йирик рус ёзучиларининг асарларида акс этган деҳқонлар революциясининг зилзилалари сезилабошлаганда Россиядаги халқ-ҳаракатининг мислсиз қудрати одами ҳайратда қолдиради.

Бу — ҳамма рус ёзучилари революцион-демократик ҳаракат томонида эди деган сўз эмас. Уларнинг ба'зилари ҳатто атрофда бўлаётган воқиаларнинг ма'нисини ҳам тушунмас эди. Аммо улар рус халқининг қудратини кўрар ва ҳис этар эдилар, улар турмушнинг ўзгариб бораётганини, катта ўзгаришлар бўлажagini сезар эдилар, ерда адолатнинг тантана қилиш мумкинлигига ишонар эдилар ва ҳар бири мавжуд тузумни шафқатсиз танқид қилиш блан бир қаторда, ўз идеалларини амалга ошириш ва мустақамлаш учун ўзича интилар эди. Борляқнинг ўзида гўзаллик элементларини кўриш ва тўлишга интилиш — рус адабиётининг фазилатидир. Рус адабиётида диққатни жалб килучи ёрқин, кучли ижобий образларнинг пайдо бўлиши ҳам шунинг натижасидир.

Пушкин Татьяна Ларина образини яратиш блангина қанротланмади. Пушкин деҳқонларнинг буюк йўлбошчиси Емельян Пугачевнинг ажойиб образини ҳам яратди, „Капитан қизи“да уни ёш Гринев тақдирига нисбатан адолат соҳиби қилиб кўрсатди.

Тургеневнинг „Овчи хатлари“да деҳқонлар ҳаётининг тасвир этилиши адабиётда жуда катта бурилиш бўлди. Фарбий Европа адабиёти деҳқонни ваҳший ҳайвон қиёфасида ёки идеаллаштирилган „пейзанин“ сифатида тасвирлар эди. Тургенев эса, рус деҳқонининг, ўзига хос характерли, ажойиб одам эканини кўрсатди. Тургенев крепостной деҳқонни инсоний фазилатлари блан тўғри кўрсатди. Унинг Гўзал Мечидаги Касьян „Тирик суяклар“ асаридати Лукерья „Муму“даги Герасим, „Хорь ва Калинич“

асаридаги Хорь, Калинин ва бошқа образларини кўрсатиш кифоя.

Некрасов ҳақида ҳам кўп гапириш мумкин. „Некрасов ўз поэзиясига прозани судраб олиб кирди“ дейдилар, лекин масаланинг фақат ташқи жиҳати бўлиб, Некрасовни тўла таърифлаб беролмайди. Некрасов рус реалистик поэзиясида биринчи бўлиб ғоят кўтаринки романтик руҳ блан рус деҳқонини унинг ўз манфаатлари нуқтаи назаридан куйлади. „Аямажиз“ поэмасини хотирланг: бу — рус деҳқон аёлларига муносиб мадҳия эмасми!

Бизнинг буюк драматургимиз Островскийни турмуш икир-чикирларини тасвирловчи деб ҳисоблайдилар. У қандай қилиб турмуш икир-чикирларини тасвирловчи бўлсин? Унинг Катеринасини эсга олинг. Реалист Островский онгли равишда ўз олдига „романтик“ вазифалар қўяди. „Камбағаллик айб эмас“ комедияси устида ишлаётганида у шундай деб ёзган эди: „рус кишиси ҳамда азоб чеккандан кўра, ўзини саҳнада кўриб қувонсин... халқни хафа қилмайтуриб тузатиш ҳуқуқига эга бўлиш учун, унда бўлган яхши хислатларни ҳам қўлдан келганча кўрсатиш керак; ҳозир мен юсак туйғуларни кулгили воқиалар блан бирлаштириб, худди мана шу иш блан шуғулланмоқдаман“.

Лев Толстой шафқатсиз реалист, ҳарқандай ва ҳамма ниқобларни йиртиб ташловчи ёзувчи бўлиб танилган. Аммо Россиянинг буюк ёзувчиси Толстой „Уруш ва тинчлик“дан бошлаб ҳамма асарларида бир қатор ижобий образларни ҳам яратган. Шундай шафқатсиз реалист ёзувчи бўлган Толстойнинг айни замонда „романтик“ ҳам бўлганини кўрсатиш — яхши иш. „Хожимурод“ повестини эсланг! „Тирилиш“ чор тузумини кескин фош қилучи асар бўлиш блан бирга, айни замонда у Толстойнинг энг „романтик“ асаридир.

Маълумки, рус танқидий реализмининг „романтикага мойиллик“ хусусиятини биринчи марта Горький кўрсатган эди.

Аммо реализм блан революцион романтизмни узвий бирлаштириб юбориш ишини биринчи бўлиб Горький бажарди. Чунки биринчи бўлиб Горькийнинг ижобий қаҳрамони тарихий қаҳрамон блан — революционер ишчи большевик блан мос келди. Шундай қилиб, Горький социалистик реализмининг асословчиси бўлиб чиқди.

Бундан қандай хулосалар келиб чиқади? Рус реализмининг кучи Россиядаги халқ озодлик ҳаракатининг кучи блан изоҳланади. Рус реализмининг кучи яна унинг шу хусусияти блан изоҳланадики, унда ҳарвақт ёки қарийб ҳарвақт ижобий романтик ва ҳаётий бошланғич мавжуд ва шу блан бир вақтда, у, дунёда ўтган ҳамма реализмларидан кўра энг танқидий реализм бўлиб қолди.

Рус реализми — энг ғоявий, сиёсий масалалар блан энг кучли равишда суғорилган, энг тенденциоз адабий оқимдир. Худди шунинг учун рус реализми энг эркин, тўлақонли, бой ва шакл жиҳатидан ранг-барангдир.

Л. Н. Толстой буни яхши тушинар эди. „Рус адабиётининг тарихи Пушкин давридан бери, — деб ёзган эди, у, — Европа шакл-

таридан воз кечининг кўп намуналарини кўрсатиш блангина колмасдан, у шаклларда бирорта намуна ҳам бермади. Рус адабиётининг янги даврида, Гогольнинг „Ўлик жонлар“идан тортиб Достоевскийнинг „Жонсиз хона“сига қадар юзага келган барча тузук прозаик асарлар ичида роман, поэма ёки повесть шаклида тўла сиғдирилган бирорта ҳам асар йўқ.

Прогрессив романтизмнинг реализм блан бирлашиб кетуви сан'аткорда ахлоқий идеаллар борлигини ва унинг бу идеаллар учун курашаётганини, шу идеал туфайли йўлда ҳалақит берадиган барча нарсани танқид қилаолишини кўрсатади. Шунинг учун унинг ижодий новаторлик иши бўлиб қолади, бундай ижод улугвор ва шу блан бир вақтда содда, табиий, эркин шаклига эга бўлади.

Гоявийлик, сиёсат блан боғланиш, идеалларнинг амалга ошуви учун кураш гўё сан'атнинг аҳамиятини пасайтиради деган формалист — эстетларча фикрнинг қанчалик хато эканини тушуниш учун буни кўриш жуда ҳам муҳимдир.

Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Тургенев, Некрасов, Толстой, Салтыков-Шchedрин, Достоевский, Чехов, Горький — бу буюк сан'аткорлар бир-бир кетин майдонга чиқдилар. Бу шуни кўрсатадики, Россия халқларининг турмушида аслида жуда кенг тараққиёт жараёни давом этган: ижтимоий тартиблар бир хилда бўлиб кўринса ҳам, янгиликлар бирин-кетин туғилиб борган.

Формалистларнинг новаторлиги ҳақида нималарни айтиш мумкин? Фарбий Европада декаданс 80 йиллардан бери, бизда — Россияда эса 50 йиллардан ошиқ давом этди. Декаданс бир жойда қотиб қолгангина эмас, балки у борган сари тушқинликка учрамоқда. Бу айниқса расм сан'атида равшанроқ кўринади. Матисс ва Пикассодан кейин майдонга чиққан „сўллар“ деб аталадиган рассомлардан ҳеч бўлмаса бирортаси Пикассо ва Матисс асарлари ёнига бирор нарса қўшолдилар деб айтиш жуда қийин. Бу рассомлар бир неча ўн йиллардан бери бир ерда қотиб қолиб келаётирлар — бу қанақа новаторлик бўлар эмиш? Бу эски алмисоқдан қолган усул. Матисс ва Пикассо шогирдларининг бу усулни асословчилардан фарқи шуки, улар сан'атда мутлақо саводсизлар. Агар бирор нарсанинг расмини олиб беринг деб сўрасангиз, улар буни уддалайолмайдилар.

Эски рус реализмининг ҳам заиф томонлари бор эди. Унинг асосий заифлиги шунда эдики, эски рус реализми реал тарихий борлиқда ижобий қаҳрамон бўлган, унинг келажаги бўлган ижобий қаҳрамонни яратаолмади.

Биз, совет социалистик жамиятининг сан'аткорлари нақадар бахтиёрмиз! Бизнинг жамиятимида энг илғор инсоний ахлоқ эгаси бўлган янги совет кишиси реал яшаб турибди. Биринчи бўлиб бизда коммунистик жамиятнинг курашчиси ва ижодчиси бўлган чинакам турмуш қаҳрамони сан'аткор томонидан адабий асар қаҳрамони қилиб яратилди.

Худди мана шу туфайли, бизнинг социалистик реализм — реализм блан революцион романтиканинг тўла ва узвий равишда

бирлашувидан иборатдир. Бу — мутлақо янги реализм. У кишилик сан'ати тараққиётида янги бобдир.

Социалистик реализмнинг бу хусусиятлари унга кучли ва прогрессив реализм бўлиш имкониятини беради. Унда янги ахлоқнинг мустақамланиши, капиталистик ахлоқнинг салқитлари бўлган ҳарқандай қолоқликни ва заифликни танқид қилиш билан чамбарчас боғлангандир.

Совет адабиёти мана шу ма'нода энг партиявий, энг тенденциоз адабиётдир. Худди шунинг учун у том ма'носи билан озод ва тўлақонли ҳамда форма жиҳатидан новаторлик адабиётидир.

Совет адабиёти — рус адабиётининггина эмас, балки ғарбий Европа ва бутун жаҳон классик адабиётининг қонуний мерос ҳўридир. Аммо у давомчигина бўлмай, янги дун'ёнинг янги адабиёти бўлиб ўсаётир. Унинг бутун дун'ёдаги тарихий аҳамияти мана шунда.

Менинг бу айтганларим — ўзимнинг ижодий нуқтаи назаримдир. Мен бу гапларни мажбурий программа деб тақдим этмайман. Аммо адабиётимизнинг назарияси ва бизнинг эндиги тараққиётимиз масалаларини кўтаришга вақт етган, ҳа. бунга аллақачон вақт етган.

* * *

Ўртоқлар! Партия Марказий Комитетининг қарори чиққандан бери ўн ой вақт ўтди. Бу давр ичида биз бойроқ, ақллироқ бўлиб қолдик. Биз ўзимизнинг буюк ижодий мақсадларимизни ҳам, ўзимизнинг ғоявий душманимизни ҳам равшанроқ кўрмоқдамиз.

Буюк халқимиз, жаҳонда ягона ва улуғ давлатимиз, буюк устозларимиз Ленин ва Сталин берган барча ижобий, катта ва улуғвор нарсаларни ривожлантиришимиз керак. Марказий Комитет қароригача бизда бўлиб келган ўзаро муросасозлик, оғайнигарчилик муносабатлари, танқид ва ўз-ўзини танқиддан қўрқиш каби ҳолларнинг қолдиқларини орамиздан туб-томири билан йўқотмай туриб биз олдинга қадам босаолмаймиз. Танқид ва ўз-ўзини танқид ҳозиргача йўлга қўйилмаган ва ошна-оғайнигарчилик муносабатларининг қолдиқлари давом этаётган жойларда ғоявий жиҳатдан ноанияқлик, сиёсатдан четда қолиш ҳоллари ҳали ҳам бор.

Бу ҳолларни тамоман йўқотиш пайти етган, ўртоқлар!

Шак-шубҳа йўқки, биз шонли коммунистик партиянинг ва буюк Сталиннинг илҳомбахш раҳбарлиги остида биздан ажойиб совет халқи ҳамда бутун илғор кишилик кутаётган, бутун дун'ёда тарихий аҳамиятга эга бўлган катта адабиёт яратажакмиз. (Давомли олқишлар)

ТЕМУР ФАТТОҲ

КЕЧ КИРИШ

Астагина ботмоқда қуёш
Адрларнинг нари ёғига;
Қип-қизил нур отмоқда қуёш
Ватанимнинг дала, боғига.

Уфуқ — қизил, булутлар — қизил.
Қип-қизилдир адрлар, қирлар;
Ҳатто, энди, боя ям-яшил
Барглари ҳам қизил нур безар.

Қип-қизориб ботаётган кун
Севинчимга севинч улади:
Қувна юрак, кул, эртанти кун
Бугундан ҳам гўзал бўлади.

АСҚАД МУХТОР

ПЎЛАТ ҚУЮВЧИ

(Поэма)

1. Карвонлар

Икки тундан бери чироғ ўчмайди,
Машинага тўлган қишлоқ кўчаси.
Кампир ивирсийди тандир ёнида,
Қизариб пишади сафар кулчаси.
Эгар - жабдуқ тикар икки ўспирин,
Шомурод чахлайди пўлат метинин.
Икки тундан бери тинмайди шов-шув.
Карвонлар,

карвонлар ўтар бетиним.
Колхоз дарбозасин қизлар безатар:
"Сизга оқ йўл бўлсин, тошкесар эрлар,
Карвонлар, у чўлга ҳаёт элтингиз,
Одамга бош эгсин қақраган ерлар!"
Шайланиб,

кеккайиб,
ана Шомурод ҳам
Майдонга келади кўплар кетидан.
У ҳам қурилишга йўллайма олган
Колхознинг комсомол комитетидан.

*

Кўтарилди ғулу,
силжиди карвон...
Булутдек чанг чиқди ғилдираклардан.
Кўз узмай қишлоқдан, новча тераклардан
Карвонда боради Шомурод-полвон.

2. Чўлда

Бу чўллар

кўп қадим афсоналарда
Минг-минг нафрат блан олинган тилга.
Дерларки,

Тўрт юз тош йўл босган дарвеш
Шу ердан қайтибдир, етмай манзилга.
Осмоида қушлар қанот қоқмаган,
Карвонлар ҳам четлаб ўтишар эмиш.
Одамлар бир умр тикиб унга кўз,
Ҳаркун бир фалокат кутишар эмиш.
Дерларки,

адашиб қум гирдобида
Ном-нишонсиз кетган чўпондан бўлак,
Бу чўлга

ҳечкимса оёқ босмаган,
Ҳечкимса сайрини қилмаган тилак.

* * *

Кеча,

ярим тунда,
Сирдар'ёни кечиб,
Тўқсон машинали азим бир карвон,
Чўлнинг қоқ бағрини ёриб
кириб келди,
Бадном тарихини топтаб беомон.
Фарҳод этагига

етди машиналар
Қуёш тоғ устида яллиғланмайин.
Тинимсиз изғиған ёввойи шамол
Тоғлар қоясига уриб манглайин,
Ернинг тупроғини титиб,
тўзғитиб,
Дарғазаб гирдобга чирмаб
кўтарса,

На қуёш кўринар,
на юлдуз,
на кўк.
На чўлнинг уфқида бир нарса!

3. Аттанг...

Тикан ҳам ўсмабди,
ер тақир тош,
Шамол ялмаб кетган бетини...
Бор ғайрати блан урди Шомурод, —

Тирикчилик оғир, ўртоқ Пўлатов,
Олдин ҳужра-пужра

қуриб олиш керак.

Устахона, артель, дўкон очайлик.

Бирдан завод қуриб бўладими?

Ахир ўйлаб кўринг, ўртоқ начайлик...

— Тўғри!

— Бўлмаган гап!

— Ўртоқ Пўлатов!

— Кетмондаста қилсак устахона йўқ.

— Биз завод қургани келганмиз!

— Тўғри!

— Ва'дамиз бор!

— Айтилган сўз—ўқ!

Бошлиқ қўл кўтариб халқни тинчитди.

Қўлтиқ таёғин ҳам отиб ташлади.

Кружкадан қайноқ сувни хўплаб,

Сўзини бошқатдан бошлади.

5. Меҳнат тонги.

Шомурод кўзини юмган соати

Даҳшатли туш кўриб босинқиради:

Гуё ўнгидаги каби дашт эмиш,

Гуё тушида ҳам ел изғиради.

Нафас олмоқ учун йўқ эмиш ҳаво.

Танҳо ўзи эмиш тун қорасида

Ўшқириб, тўлғаниб, катта бир илон

Пайдо бўлган эмиш рўпарасида...

Дод солса, халқуми тиқилар эмиш,

Қочса—жилолмасмиш жойидан,

Терлаб пишган эмиш...

Аммо бир овоз

Тўқ-тўқ эшитилармиш ғойибдан...

Шомурод уйғанди.

Атроф қора тун.

Кўзларин уқалаб, қувди уйқини.

Қирра тошни босиб ётган экан

Уюшиб қолибди биқини.

Ҳечким йўқ...

чопонни олди қўлига.

Ичидан қарғади ла'нати чўлни,

Тупуриб ташладида ётган ўрнига,

Аланглаб кўзлади келган йўлини...

Гурс-гурс овоз келди нарироқдан,

Ломлар ярқиради тонг шу'ласида.

Г'умбурлаб кўчади харсон тош...

Ҳали ўчмаганди кечаги гулхан,

Олов чирсилларди бир ғўласида.

Энди уйғонгандай бўлди Шомурод.
Олайиб боқдида ўнг-у сўлига,
Ўзини „Номард!“ деб сўқди ичидан,
Дарров метинини олди қўлига.

6. Томчи тер

Чуқурликдан сочраб тупроқ чиқади.
Гўзон кўтарилар осмонга.
Ёл тинган.

Янги кун туғилар!

Янги кун!

Гўё таҳсин айтар инсонга,
Ана, кўтарилар Шомурод-полвон
Шағал уйимининг пасидан.
Забардаст кифтида харсон тош,
Бир томчи тер томди пешонасидан...

* * *

Бир томчи тер!

Гўё шу томчида

Чўлнинг келажаги ярқираб кетди.

Шу томчи сингдию,

ла'натланган чўлга,

Ҳар сиқим тупроғин табаррук этди.

Унга эгизакдир

шу дам узоқларда

Жангчи ярасидан томган қон.

Шу томчидан ҳаёт унар бунда,

Шундан бошланади бутун бир замон.

Пешонадан томган бу қайноқ томчи

Юрак оловининг учқуни.

У, пўлат тобловчи ёлқинга айланар

Азамат домналар ёқилган кун

7. Ҳаёт келаётир

Ертўланинг мўрисида бурқиб,

Тупроқ уюмларин оралар тутун.

Гинимсиз ғирчиллар арра товуши,

Автомашиналар ағдарар юкин.

Кеча Бухородан келган ғиштчилар

Қумнинг шағалини элайди.

Бехосдан гумбурлаб, портлаган мина

Тоғнинг этагини чапга белейди.

Ҳу, дар'ё томонда, куртак ёрибди

Шомурод ўтқазган тол навдалари.

Қирғоқдан адашиб келган бўлсамикин,

Оралаб қолибди тўрт-беш болари...

Икки ёнга тираб икки оёгин,
Кўзини чимириб,

чамалаб полвон

Ҳайбатли деворга қаради тагин.

Халқ унга тикилган.

Ҳозир „Ҳа!“ деворса

Ёки тўрт моторни бирдан синдирар,

Ёки оғдарилиб юз тоннали темир

Мажақлаб полвонни ерга сингдирар...

Ҳамма тинч,

ҳамманинг дами ичида.

Рақибин йиққандай:

„Ҳа!“ деди полвон.

Гирчиллаб кўзғолди ўрнидан девор

Пўлат изга тушиб силжиди равон.

Тарашадай енгил

кўчиб, гириллаб,

Мўлжалланган жойга ўрнашди тикка.

Полвонни қўл бериб қутлар инженер,

Кўпчилик кўтариб қўл-оёғидан

Кўярига — қўймай ирғитар кўкка.

* *

II. БЎЛИМ

10. Хўп, пўлат қуювчи бўлганим бўлсин

— Қани ўлтирингчи, дўстим Шомурод.

Бошлиқ таклиф этди юмшоқ курсига.

Курсининг бахмалин сийпаб кўрди-да

Сўкланиб ўтирди аста бурчига.

— Цехларимиз тайёр,

юргиздик ҳам.

Энди, оғайни, гапнинг дангали,

Мана, беговодлик бўлиб қолдингиз.

Ҳавасингиз ҳам бор касб ўргангали.

Пўлат қуядиган бўласиз.

Кеча мастер Сизни сўзлади.

— Мен? Пўлат қуючи?

Полвон ирғиб турди.

Соқадай очилди кўзлари:

— Йўғе, эполмайман.

Мени ота-онам

Пўлат қуйиб юрган бўлмаса...

Бунақангги паҳмали оловни

Ухлаб тушида ҳам кўрган бўлмаса...

Пулат деган нарса
худди сизнингдан
Забардаст қўлларни яхши кўради.
Уралдан келган қиз —
(эуваласи пўлат!)
Кеча шогирдликка сизни сўради.
— А!..

деди Шомурод
қизарди.
Туё суҳбатдоши уқди сирини.
Жиноят устида ушлангандай бўлди.
Қандайдир андеша тутди тилини.
Йигит бўлиб полвон

муҳаббатнинг
Завқига толгани йўқ эди ҳали,
Уз умрида бирор қиз кўнглига
Қўлини солгани йўқ эди ҳали.
Ишқ ўти юрагин ўртаган эмас,
Қизларга гулдаста тутмаган.
Ҳижроннинг тотмаган қайғусин,
Яшириб висолнинг ширин туйғусин
Оқшомлар бировни кутмаган.
Билмайди уйқусиз тунларни,
Сирли хаёлларга бўлмаган асир,
Севгининг сеҳргар, сўзсиз қўшиғи
Новқирон қалбига қилмаган та'сир.
Аммо...

Бошлиқ блан машинада келган
Кўнғироқ кокилли ўша қиз..
Кўзига чўғ каби кўринганди-ю,
Яшириб дардини тортарди ёлғиз.

Хўп денг!

Бу чўлларда завод бино бўлди,
Тўнғич металлург ҳам туғилсин.
Шодланиб бошлиққа қўл берди Полвон:
— Хўп!

Пўлат қўювчи бўлганим бўлсин!

11. Мартен ёнида

Цехнинг ўртасидан ўтган паровозни
Эритгудай бўлиб мартен ёнади.
Шомурод полвоннинг тер босган юзи
Ёлқин шу'ласида яллиғланади.
Ана Мария қиз, олов ҳукмдори,
Манглайига қалққан меҳнатнинг зўри
Қаршисида етмиш мурувват бор,
Ҳарбирида кўзининг нури.
Бирига тегизди чаққон қўлини,

Чириллаб чарх урди минг пуд ғилдирак
Яшяндай чақнади рубильникда ток,
Ҳайбатли машина юрди гулдираб.
Азамат панжаси блан чангаллаб
Ўн тоннали яхлит темирни
Мартен оловига улоқтирганда
Жаҳаннам даҳшати босар бу ерни
Ба'зан ваҳимага тушади Полвон,
Зўр пўлат қуйини оқади.
Кўк кўзойнак оша

ба'зан у печьга,
Ба'зан Марияга пасдан боқади.
Ба'зан ерга қараб, ўзининг —
„Полвон“ лақабидан гўё қилар ор
Ба'зан ўз-ўзича пичирлаб, дейди:
„Зуваласи пўлат деганича бор!“
Ҳарорат минглардан ошганда,
Пўлатнинг сифатин текширмоқ учун
Чарм қўлқопини авайлаб кийиб,
Лавага ботирди узун чўмичин.
Биринчи пўлатни қўлда дадил тутди.
Аммо цемент полга тўкканда уни
Кўзин қамаштирди, бошин гангитди
Қатиқдай сачраган пўлат қуюни.
Чеккадан Мария кузатар экан,
Шогирднинг ҳолидан бўлди хабардор.
Қўпол ва бақувват қўлларига боқди —
Хаёлчан кўзида сирли қувонч бор...
Ҳай, йигит, пўлатга қон бериш керак
Биласизми, бундан

танк қиладия!?

Биласизми,
бунинг ҳар томчиси —
Қизил Армияга ҳадия!
Газни кўп берибсиз, мана
бери келинг.
Учқунидан қўрқманг, тегмайди...
• Бунда олов блан бирга ёниш керак,
Пўлат қўрқоқликни севмайди.
Шомурод бошини қуйи солиб турди.
Қизармасам дея хавф тортиброқ.
Мартен қаршисида билинмади,
чунки —
Барибир кип-қизил эди ҳаммаёқ.
Олов...

Олов...

Олов...

Рудалар

Сутдай оппоқ бўлиб эрийди.

Шомурод ўйларди;
Шу олов ёнида
Мариядай дадил
турсам дер эди.

12. Ҳунар ва устоз

— Яна кўк чой беринг, самоварчи!
— Қақа ичиёсан, Шомурод-полвон?
Юрак-пурагингга ўт кетдими дейман,
Гўртта дамлаб бердим, чой дейсан ҳамон.

— Учоғингиз эмас, мартен дейди уни!
Саккиз соат турдим рўпарасида.

— Айтгандай, хўш,
қалай,
жўн касб эканми?

Миш-миш тарқалибди эл орасида.

— Жўн бўлганда қандай!

Биласизми,
Биз қуйган пўлатдан танк қиладия!
Ҳа, ишонаберинг,

бунинг ҳар томчиси
Қизил Армияга ҳадия!
Қўйиб юборсанг ихтиёрига
Қанчаки куч-қувват бўлса билакда.
Пўлат қуйинидай жўшмоғи керак
Қанчаки ҳарорат бўлса юракда.
Кўзларинг саккизу қулоғинг саккиз,
Кўкрагинг тоғ қадар бўлса,— бунда оз.
Оловда аждардай тўлганасан!

Яхши!

...Менга бир нарсаси ёқмади халос.

— Хўш?

— Уни даставвал Пўлатов блан

Цехга келганида кўргандим.

Бир чеккаси,— шу деб кирдим мартенга.

Ундан яхши ҳунар ўргандим.

— Хўш?

— Нима хўш! Ёқмади — тамом!

Ҳадеб сўрай берасизларми?

— Айтинг ахир.

— Айтаберган блан

Бировнинг дидини биров биларми.

Э-э... Қиз эмас,— барзанги йигит.

Қиз деганда жиндак ноз бўладида.

Қиз деганнинг қўл — пўли бундоқ

Юмшоғроқ бўлса саз бўладида.

Ғаллари ҳам дағал,

нима дейди денг:

..Дарров хафа булар экансиз,
Хўроз қанд ушлатиб касб ўргатмаймиз.
Гул ҳам бўлмайди-ку тикансиз...“
Ким сўрабди ундан хўроз қантти,
Бундайрқ гапирса қайтади?

— Менга қаранг, полвон, тушинмабсиз,
Ҳадди сиққанидан айтади.

— Эҳтимол шундайдир...

Лекин-чи, ота,
Бир чеккаси, ўзим ҳам қойил.
Яна бировларга айтиб юрманг - а,
Рост гап: кўнгил қурғир шу қизга мойил.

13. Муҳаббат

Салқин хиёбоннинг рўпарасида
Олти деразали муҳташам уй бор.
У — Пўлат шаҳрининг зеб-зийнати,
Қўлинг дард кўрмасин, э ме'мор!
Дарчанинг ҳаворанг панжарасига
Ёш чинор чўзилиб шохин уради.
Бунда Беговоднинг тўнғич мартенчиси.
Металлург Шомурод туради.

Ана, пешойвоннинг катта деразасин
Кенг очиб ўй сураб йигит шом чоғи.
Шаҳарнинг бор ҳусни кўринар бундан:

Боғлари, сойлари, ёрқин чароғи.
Бугун Шомуроднинг завқли хаёллари,
Бугун агрегатни бошқарди ўзи.

Қалбини чулғади бир умрлик қувонч
Қуйган пўлатини кўрганда кўзи.

Меҳр блан қўлиң сиқди устоз
— Раҳмат! Раҳмат... — деди Мария.

Бутунлай ўзини йўқотди йигит:
Пайқамаган бўлса майли-я...

Мария... Бунчалик латофат блан
Ўтда туғилгансан чамаси.

Мартенга гувлатиб ўт ёққанинг бас,
Қалбга ўт ёққанинг нимаси?..

Она меҳри каби унинг меҳри кенг,
Гулнинг ҳусни каби ҳусни бегубор,
Пўлат оқинидай қудрати чексиз,
Иродаси пўлат, доно, улуғвор.

Дилда қувонч!

Ҳарерда қувонч, нур!

Чинорнинг барглари садаф каби соф.

Ҳаётбахш оқшомда ҳарнарсга гўзал,

Қушлар товушидан янграйди атроф.

Шодлик! Кўзлардан ёш чиқарар шодлик —

Қалбада зўр муҳаббат бор бўлганидан.
Шу лазиз умрининг уфқи йўқ каби
Оташин бир орзу ёр бўлганидан.
Шомурод қўнғироқ сочларни эслаб,
Уни кўрмоқ бўлиб юмади кўзин;
Ҳа, улуғвор.

Устоз ахир!

унга —

Айтиб бўлармиди муҳаббат сўзин...
Кўнглида орзуси шуқадар зўр бўлса,
Шуқадар кўп бўлса гаплари,
Салобатли устоз — гўзал Марияга
Нечук ишқ сўзини айтсин лаблари?..

14. Мусобақа

Меҳнат блан гувлаб ўтди дамлар,
Анҳорлар тўпланиб сой бўлиб кетди
Жанговар кунлар ҳам жамланиб,
Шонли, гулгулалли ой бўлиб кетди.
Шомуроднинг қуйган асл пўлати
Танк бўлиб, ҳайқириб кирди жангларга.
Меҳнат блан гувлаб ўтди дамлар
Оқшомлар улашди тонгларга.
Фарҳод чўққилари кўринмай қолди,
Девқомат корпуслар ўсиб бағридан.
Сирдар'ё тўдқини ўйнар шу'лаланиб
Пўлат шаҳарининг чароғларидан.
Қулоч ёзиб элга байрам келди,
Тинч денгизга бурди кемани дарға.
Ҳусидор, чароғон Пўлат шаҳари
Шомурод қўлидан байрамга совға!
Шомурод тонналаб пўлат тоблайти.
Тўкилган ҳар қатра қон учун.
Элга голиб қайтган солдат шарафига,
Жангда фидо бўлган азиз жон учун.
Энди у трактор пўлатин тоблар,
Кеча колхозидан олди хат:
Шунда кўп қадрдон туюлиб кетди
Бу меҳнат, бу завод, муҳаббат...
Айтгандай... Байрам кун севганин қучди у.
Аммо қалб сирини ҳеч ечолмади.
Умрга етгулик шодликлар кўрдию,
Бир шу ҳавасидан воз кечолмади.
Қандай айтсин, устоз ахир, устоз...
Кўрганида ердан ололмас юзин.
Шундай салобатли, гўзал Марияга
Айтиб бўлармиди муҳаббат сўзин?

Бугун ҳамма шошиб кузатар
Устоз блан шогирд мусобақасин.
Биров ишонмайди, биров қойил қолар,
Бировлар ушлайди ёқасин:

„Мариянинг ўзи чақирибдими?
Ҳазиллашдимикин, ростданми?“

— Шомуродга йўл бўлсин, эҳҳе.
У блан баслашиш осонми?!“

Аммо Шомуроднинг ўйи бошқача,
Яхши ният — дейди — ярим мол.
Ҳеч бўлмаса тенглашиб олар-ку,
Ютиб кетиши ҳам эҳтимол.
Шу баҳона блан ўрганиб қолса-ю,
„Яшин тезлиги“да қуюлса пўлат,
Ҳазил эмас ахир, бу деган гап —
Ҳар куни ўн тонна ортиқ маҳсулот!
Иккинчи томони бор бунинг яна,
Буниси албатта анчайин ҳавас,
Ўзи-ку ҳеч кимга айтмайди буни,
Бир учин чиқарсак зарари бўлмас:
Бордию ютқузса Мария...

Уни

Бир карра табриклаб қўлин тутади.
Ўшанда қўлини қўймасдан...

Ўшанда...

Ғолиблик ғурури ортиб шогирд ҳам
Дилидагин айтса ҳадди етади.

* * *

Ширин хаёлларин бировга айтмай,
Яхши ният, дея, ярим мол.
Шомурод астайдил боғлади белин,
Ютиб кетиши ҳам эҳтимол.

15. Ўйлаб, хаёлимга яратардим

Ўша оғир, жанговар кунларда
Урал домнасида сочраган учқун
Асрлик тоғларни ларзага солиб
Бунда ёлқинланиб ёнади бугун.
Унда ҳижрон тортган ота, келинларнинг,
Полсон йигитларнинг маҳорати бор.
Ғазабли, умидли, ўчли юракларнинг,
Ўтли юракларнинг ҳарорати бор.
Пўлат бизга азалдан қадрдон —
Бизнинг иродамиз унга ўхшайди.
Атакага борган жангчи қўлида
Кундай ярқираган ўшайди.

Асл пўлат қайнаб оқади...
Шомурод юзида шаррос тер.
Ётти соат ўтди...
— Эй, эй машинист!
Олов! Олов керак.

Газдан кўпроқ бер!
Асл пўлат қайнаб оқади...
Шомурод қўлидан тушмас кураги.
Саккиз соат бўлди...

Полвон бетоқат.
Мартен оловидек шошқин юраги.
Асл пўлат қайнаб оқади...
Саккиз ярим...

Тўққиз...
Эҳ, тўққиз ярим!
Қайси бир мартенда қуйилди пўлат!
Цехларни зилзила босди!
Қайда? Ким?

— Ким у? Ҳей!
— Мария!

Тўққиз-у қирқ беш!
Полвон манглайига қарс этиб урди.
Тўққиз-у элликда улгурди пўлат
Шомурод мартеннинг дастасин бурди.

* * *

Улар уйга кетдилар бирга,
Кеч эди. Боғларда шодон яллалар.
Дар'ё шов-шувини олиб келган ел
Ширин туйғуларни аллалар.
Гўё бир-бирига айтгали сўз йўқ
Индамай юрдилар аста қадамлаб:
Асли ҳар бирининг кўнглида
Айтиш зарур бўлган дун'ё-дун'ё гап.
Шомурод бош эгиб аста сўз очди,
Гўё шундан ўзга йўқ эди чигал:
— Менга айтинг, Мария Павловна,
Беш минутни қандай ютдингиз бугал?
Шу маҳал Мария шундай боқдики
Уялчанг шогирднинг юзига,
Шомурод бошини кўтарган эди,
Олов чақнагандай бўлди кўзида.
Бехосдан оташин лабларнинг изи
Йигит ёноғини куйдириб олди.
Шомурод бўйнининг иссиқ билакларга
Чирмалиб кетганин пайқамай қолди,
— Мария!.. Машенька! — деди Шомурод,

Забардаст қулочин очди ёрига.

Олов қизи блан олов йигити

Отилди туйғулар ихтиёрига.

— Рост айтсам, мен ўша Уралдан
сенинг

Буерда борлигинг билиб келганман.

— Йўғе, қандай қилиб?

— Кўнглим сезган,

Кўнглим аниқ сезган, билганман.

— Бордию мен бунда бўлмаса эдим,

Нима қилар эдинг, Мария?

— Худди сени излаб топар эдим.

— Излаб тополсайдинг майли-я.

— Излаб тополмасам ҳаётда сени,

Ўйлаб, хаёлимда яратардим...

Кел!

* * *

Қўнғироқ сочларни тўзғитар эди

Дар'ё шов-шувини олиб келган ел.

Тошкент
Февраль — июль
1947.

А. ФАДЕЕВ

ЁШ ГВАРДИЯ*

ЕТТИНЧИ БОБ

Обком биносининг тамаки тутуни ва куйдирилган ҳужжатларнинг ҳиди чиқиб кетсин деб очиб қўйилган хоналаридан бирида икки киши стол ёнида рўбарў ўтириб бемалол суҳбатлашмоқда эдилар.

Буларнинг бири партизан отрядининг бирига раҳбарлик қилиш учун атайлаб қолдирилган обком ходими Иван Фёдорович Проценко эди. Иккинчиси эса, 1918-1919 йилларда яширин иш юргизган ва партизанлик қилган, ҳозирда бўлса Краснодардаги яширин группанинг бирига раҳбар этиб қолдирилган Краснодарнинг кекса қончаси Матвей Константинович Шульга эди.

Иван Фёдорович Проценко паканадан келган, эпчилгина, мош биринч аралашган ва сийраклашиб бораётган сочларини тегала силлиқ қилиб тараган, илгарилари тоза қириб юрса ҳам, энди яширин ишда қолишини билиб соқолини қирмай қўйган ўттиз беш ёшлар чамасидаги киши эди. Унинг кўзлари кўм-кўк, гоҳ у кўзида, гоҳ бу кўзида аллақандай айёрлик аломати биллиниб турар эди.

Украинчасига Костиевич деб юритиладиган Матвей Шульга эса елкалари кенг, шиддатли юзи офтобдан қорайган қирқ беш ёшларга кириб қолган, тўладан келган киши эди, унинг юзини майда қора нуқталар босиб кетган эди: қонда ёки дегрез бўлиб ишлаган кишиларнинг юзлари ҳаммавақт шундақа бўлади. Костиевич кепкасини бошининг орқасига суриб кийган эди, сочини калта қилиб олдириганидан бошидаги учли суяги кепкаси тагидан дўппайиб турар, кўзлари эса ҳўкизнинг кўзларига ўхшарди.

Бу икки кишидан ниҳоятда хотиржам ва шу блан бирга бемалол ўтирган киши бутун Краснодарда топилмас эди. Улар шунинг учун ҳам хотиржам эдиларки, уларнинг бутун ишлари ўз виждонлари блан батамом ҳам оҳанг эди.

Урушнинг дастлабки кунидан бошлабоқ то шу дамгача ўтган бутун вақт уларга ҳамда бундан бир соатгина бурун шарққа то-

* Б.и.и. журналнинг 5-нчи сониди.

мон кучиб кетган уртоқларига кети тугамайдиган, одамзод бардош бераолмайдиган машаққатдай туюлган эди, фақат чиниққан баҳодир одамларгина бундай машаққатга бардош бераолур эдилар.

Улар ўз ўрталаридаги энг соғлом ва кучли йигитларни фронтга жўнатган эдилар; шунга қарамасдан урушдан олдингидан кўра анча кўп кўмир, металл, галла ва ажойиб янги машиналар ишлаб чиқарардилар; шу блан бирга қўлдан кетиш ёки емирилиш хавфи остида қолган катта корхоналар, минглаб дастгоҳлар, ўн минглаб ишчилар, юз минглаб оилаларни шарққа кўчирардилар; яна бунинг устига бўшаб қолган корпусларга жон киритмоқ учун янги асбоб-ускуналар, янги ишчилар қидириб топар эдилар; корхона ва одамларни керак бўлган соатда кўчириб олиб кетишга таппа-тахт тайёр ҳолда тутардилар, шу блан бирга корхоналарда техникани такомиллаштирар эдилар, экинларнинг янги ва тез пишар нав'ларини экар, камчил маҳсулот хомаш'ё урнига янгиларини қидириб топар эдилар, шу блан бирга урушга довури қилиб келган ва хусусан уруш вақтида қилмасдан иложи бўлмаган ишларни бажарардилар, я'ни аҳолини озиқ-овқат, кийим-бош блан та'мин этар, болаларга та'лим-тарбия берад, касалларни даволар, янги инженер, ўқитучи, доктор, агрономлар етиштирар, милиция, клублар, театрлар, ошхоналар, ҳаммомлар, қироатхоналар, сартарошликлар, спорт заллари ва стадионларга қарар, етим болалар учун махсус уйлар очар ва энг муҳими — уруш туфайли зиммаларига тушган барча оғирликларга бардош беришда одамларга руҳан ва жисман мадад бериб турар эдилар.

Улар бу ишларни урушнинг дастлабки кунларидан берли қилиб келардилар. Донбасс бирин-кетин қўлдан кетган сари унинг қолган қисмида ундан ҳам оғирроқ ишларга, ундан ҳам кўпроқ қийинчиликларга дуч келар эдилар. Донбасснинг энг сўнгги қисми қолганда улар бутун куч-қувватларини аямай ишладилар. Чунки бу Донбасснинг энг охириги қисми эди. Улар ўз ҳаётларидан кечган, бола-чақалари шарқда, ўзлари эса ўз уйларида эмас, идора ва корхоналарда турар эдилар, уларни кечаю-кундуз ўз жойларидан топса бўлар эди. Агар бошқаларнинг мадори ҳуриб, ишдан чиқиб қолса, улар ўзларининг жисмоний ва ма'навий кучларини яна ишга солар эдилар ва зарур бўлган ишни охиригача етказар эдилар.

Донбасснинг энг сўнгги бўлагини ҳам ташлаб чиқиб кетиш керак бўлган пайт келиб қолди; улар бирнеча кун ичида яна юзлаб корхона ва идораларни, — минглаб дастгоҳ, ўн минглаб одамларни, юз минг-минг тонналаб мол-мулкларни поездларга, машиналарга ортидилар, чекинаётган фронт армияларининг силжини, та'миноти ва турар жойи учун керак бўлган ҳамма нарсаларни топиб бердилар, немислар босиб олган жойларда яширин иш олиб бориш учун ўз ўртоқларидан махсус кишилар ажратдилар ва уларга раҳбарлар тайинладилар. Ниҳоят, уларнинг кўпчилиги у ерда энди қолиши мумкин бўлмаган сўнгги пайт ҳам келди, чунки немислар тобора сиқиб келаётган халқдан чиқиб кетиш маҳол эди.

Худди ана шу вақтда обкомнинг худди шу хонасида, кўчиб кетучилар блан шу ерда қолучилар сўнгги марта хайрлашдилар. Бу хайрлашув манзараси ўзининг руҳи жиҳатдан қадимги замон фожиаларидан зўрроқ эди, аммо ўша фожиаларни кўрган тамошабинни ҳаяжонлантираолмасди ҳам, чунки бу хайрлашув шунчалик оддий эдики, ҳатто фожиага ўхшамас ҳам эди. Улар хайрлашар экан бир-бирлари блан ҳазиллашар, бир-бирларидан кулишар, бир-бирларининг елкаларига қоқишар эдилар. Аммо, жўнаб кетучилар ғамгин, юраклари тор, худди ичларини мушук тимдалагандай эди; шу ерда қолучилар эса руҳан тинч ва хотиржам эдилар.

Одам қочганида бунинг зарур ва мантиқий эканлигини жуда яхши билса-да, аҳволининг тубан эканлигини ўзи сезиб туради. Иван Фёдорович блан Костиевичлар эса шу маҳалгача ўзлари яшаб ва ишлаб келган жойда, ўз қўлларида ишлаб келган одамлар блан бирга қолган эдилар. Уларнинг зиммасига бундай катта шарафли иш тушганлиги уларнинг руҳларини кўтариб юборган эди.

Еру-дўстлар кетиб бўлди, деразадан урган шамол тамаки тутуни блан шовқин-суронни уйдан суриб чиқарди, уй ичи жимжит ва муздек бўлиб қолди.

Иван Фёдорович блан Матвей Костиевич келгуси ишларнинг режаларини тузиб, учрашиб турадиган жойларни аниқламоқда эдилар.

Донбасснинг кўмир кони районларида мажлисларни рус тилида олиб бориш, хатларни рус тилида ёзиш одат бўлиб кетган эди, шу сабабдан Иван Фёдорович блан Костиевичлар ҳам рус тилида суҳбатлашар, уларнинг сўзларига дам-бадам украинча сўзлар ҳам аралашиб кетар эди.

— Қани, айтчи, Костиевич, менга берган адреслардаги одамларни ўзинг танийсанми? Хуллас, буларни танисанг, бола-чақалари ким, қариндош-уруғлари ким, — сenga малумми? — деб сўрарди Проценко.

Шульга, ҳўкиз кўзлари сингари мўмин кўзлари блан Иван Фёдоровичга қараб, дерди:

— Уларни жуда яхши танийман деб айтолмайман. Анови адресда, — илгари Голубятники деб аталарди, — Кондратович, я'ни Иван Гнатенко деган одам туради, ўн саккизинчи йилда яхши партизан эди, аммо уникида бўлмаганимга ўн беш йилча булди, ўғиллари улгайиб уйланган, қизлари эрга тегиб кетган, энди билмадим, атрофидаги одамлар ким экан. Аммо улар ҳақида бирор ёмон гап эшитганим йўқ. Мана бу адресда, Шанхайда, — деди Костиевич, Проценконинг қўлидаги қоғозни бармоғи блан кўрсатиб, — Игнат Фомин турарди, мен уни сира кўрганим йўқ, нега десанг, у Краснодарда янги киши сизлар, ҳам билсаларинг керак, — у тўртинчи кўмир конининг стахановчиси, ўзимизнинг одам, ўзи розилик берди дейишади. Қўлайлиги шуки, ўзи партиясиз; машҳур одам бўлса-да, жамоат ишларига аралашмайдиган, мажлисларда гапирмайдиган, шунчайки кўримсиз бир одам

дейишади. Қолганлари бўлса—ҳаммаси, янги, мен уларнинг ҳеч қайсини танимайман.

Кимларни танийсан бўлмаса?—деб сўрарди Иван Фёдорович бироз ташвишлангансимон.

— Яширин ишлаш учун қолдирилган бирнеча коммунистларни биламан, масалан кекса Лютиков бор, Вдовенко бор, — жуда яхши хотин, — яна почтада ишлайдиган бир коммунист аёл ҳам бор, аммо уларникида учрашиш тўғри келмайди, чунки ўзлари ҳам яшириниб юришлари керак бўлади.

— Менга ёзиб берган уйларда ўзинг ҳеч бўлмаганмисан?—деб сўрарди Проценко.

— Кондратович, я'ни Иван Гнатенконикида бундан ўн беш йил бурун бўлганман, бошқаларникига умримда борганим йўқ. Боришим ҳам мумкин эмас эди-да: менинг бу ерга фақат кечагина келганимни, кечагина қоласан деб айтишганини ўзингиз яхши биласиз-ку! Танлаган одамларни билишса керак деб ўйлайман, — дерди Матвей Константинович; унинг бу гапи жавоб ёки сўрашими—билиб бўлмасди, чунки ўзида ҳам шубҳа туғилиб қолган эди.

— Шундайликка шундай-куя, аммо бу кифоя қилмайди-да. деди Проценко.—Яширин ишни бировлар уюштирсин-у, аммо ишни бошқалар қилсин; шу ҳам иш бўлтимиз?—Унинг товушида Шульгага насиҳат бериш, гарчи бу ишда Шульганинг заррача айби бўлмаса-да, унга хайфсан беручи оҳанглар пайдо бўлганини Проценконинг ўзи ҳам пайқамас эди.—Яширин ишни ҳам шунақа уюштирар экан-да!—деб масхара қиларди Проценко, кўзлари эса чақмоқдай ёнарди.

— Уюштирган мен эмас-ку, ахир Иван Фёдорович!

— Мен ҳам сени айтаётганим йўқ!—дедида Проценко, Шульгага қараб, бошини чайқаб, кўзини шўх қисиб қўйди.

Костиевич, япалоқ юзини жилмайтириб:

— Ҳе-ҳа! Улар энди Новочеркасскига етиб қолган бўлса керак!—деди.

Икковлари бир-бирларига ҳазилкашлик блан қараб кулишиб олишди.

Иван Фёдорович блан Костиевич ўз ўртоқларининг ҳозиргина жўнаб кетганликларини, кетмасдан иложлари ҳам йўқлигини, бунинг учун уларда мутлақо айб йўқлигини, бордию, уларнинг ўрнига ўзлари, я'ни Иван Проценко блан Матвей Шульгалар кетган бўлиб, ўртоқлар қолган тақдирда ҳам иш худди шу тахлитда бўлишини ҳаммадан яхши билар эдилар.

Аммо, ўртоқлари кетиб, ўзлари бу ерда қолганликлари учун ич-ичларидан хурсанд эдилар.

— Ҳа майли, бундан қийинини ҳам кўрганмиз. Удалаймиз, нима дейсан, Костиевич?

Албатта удалаймиз, — деди Матвей Костиевич, ҳўкизни ки сингар кўзларида, афтидан ношуд ва камҳаракат кўринишига қарамасдан, юзида серғайратлик ҳислари акс этди.— Ҳуш, Иван Фё-

хорович, менга берган адресларингиздаги одамларни биласизми, — деб секин ва эҳтиром блан сўради у.

Проценконинг юзи жиддий тусга кириб, қовоғини солиб, — энди боши блан жавоб бермоқчи бўлиб туриб эди, бирдан шўх кўзлари чақнаб кетди-да, кулиб юборди. Проценко икки қўлини силтади-да, Костиевичга содда ва хуш қараб:

— Ҳечбирини танимайман, хумпарларни! — деди.

Уларнинг бу суҳбати келгуси ишлари ва ўзлари учун жуда ҳам хавфли бўлишига қарамай, икковлари самимий ва қувноқ кулишдилар.

Булар, турмушнинг оғирчиликларида пишган одамлар эди, мунинг учун энди бўлар иш бўлди, тузатишнинг иложи йўқ дейдиган одат уларда йўқ эди. Кўп иш кўрган ва тажрибали бу кишилар қандай қилиб бундай бўлганини билар эдилар, шунга қарамасдан, аҳвол ниҳоятда жиддий бўлса-да, ўзлари ҳам ишни шундай бўлишлари мумкинлиги тўғрисида кулишардилар.

Ҳаммасига сабаб беғамлик эди.

1941 йилнинг кузида, босиб олиниш хавфи жуда яқинлашиб қолган пайтда тузилган партизанлар штаби ўша куз фаслидаёқ яширин группалар ва партизанлар группаларини тузишга киришган эди.

Аmmo душман ҳали Ворошиловграддан анча йироқда эди, штабга киритилган кишиларнинг эса ўз ишлари бошларидан ортиб ётарди. Шунинг учун улар, группаларни тайёрлаш ишини бошқаларга, ишончли ва ишчан одамларга топшириб қўйган эдилар, булар ҳам бу ишни ўзлари ишонган ва ишчан одамларга топширган эдилар, — хуллас махфий уйлар, учрашув жойлари ва партизанларнинг базалари, яширин группалар ва партизан отрядлари шу йўсинда белгиланиб, тайёрланган эди.

Босиб олиш хавфи борган сари узоқлашаборди, Қизил Армиянинг қишдаги муваффақиятлари умуман босиб олиниш хавфи йўқ деган умид туғдирди. Ҳамма нарса қандай бўлса шундайлигича қолиб кетаверди. Яширин ишга тайинланганларнинг кўпи, қатто штаб кишилари ҳам йил давомида армияга сафарбар этилиб кетган, кўплари бошқа ишга кўчирилган, бошқалари эса кўчиб кетган эди, ба'зилари эса бу ишга тайинланганликларини унутиб юборган ҳам эдилар.

Бу иш келиб-келиб энди, босиб олиш хавфи яна туғилганда эсларига тушди. Бу сафар бу хавф бехосдан пайдо бўлди, иш ни бошқатдан бошлашга фурсат ҳам қолмаган эди. Ундан ташқари, немислар босиб олган районларда яширин ишлаш ва партизанлар кураши соҳасида катта тажриба ортдирилган, энди бу тажрибани улар ўз ишларида ишлатишлари лозим эди.

Партизанлар штаби шошқалоқликда кетиб қолганлар ёки янги синовлар туфайли рад қилинган одамлар ўрнига янги кишиларни танлади.

Проценко шаҳарда кўзга кўринган ходимлардан бўлгани учун уни Ворошиловградда қолдириб бўлмас эди, чунки дарров қўлга тушиши мумкин эди. Шу вазҳдан уни Митянкиская станцияси районида жойлашган катта партизан отрядида қолди-

ришди. Шульга, гарчи Краснодарда туғилиб усган бўлса-да, кейинги ўн йил Донбасснинг бошқа районларида ишлаган, немислар босиб олгандан кейин Ворошиловград областининг ғарбшимолий районларидан бирида ишлаган эди. Шу сабабдан уни Краснодарда яширин иш олиб боручи раҳбарлардан бири этиб қолдиришни ма'қул топдилар.

Областьда яширин ишлаш ва партизанлар курашини уюштирганлар башқалар бўлиб, бу курашни олиб боручилар—бошқа одамлар бўлишининг сабаби ҳам шу эди.

Бўлган аҳволни аниқлаб, Проценко блан Шульга бир-бирларига: „бунда ҳеч қўрқадиган жойи йўқ“, „ҳамма атрофдан совет кишилари“, „икки ҳафта ўтар-ўтмас ҳаммаёққа томир ёйиб борамиз“ деган сўзлар блан бир-бирига далла бердилар. Сўнгра, Проценко:

— Хўш, Костиевич...—дедида, ўрнидан турди.

У энди жўнаб кетишни керак эди.

Шульга ҳам:

— Хўш, Иван Фёдорович,— дед-да, у ҳам ўрнидан турди.

Икковлари бир-биридан ажралишни истамаганликларини ана шунда сездилар.

Ўртоқлари ва ёру-биродарлари ўз ерларини босиб ўтиб ўз юртларига жўнаб кетганликларига ниҳоят икки соатгина бўлган, энди булар ўзлари туғилиб ўсган ва йигирма тўрт йилдан буён яшаб келган ерда қолиб, янгича, нома'лум, махфий иш олиб боришлари керак эди. Улар ўз ўртоқларини ҳалигина кўриб турган, улар узоқлашиб кетмаган бўлсада, лекин уларга етиб олиш мумкин эмас эди. Ана шу бирнеча соат ичида улар бир-бирига энг яқин қариндошлардан ҳам яқин бўлиб қолган эдилар. Шунинг учун бир-биридан ажралиб кетишлари ниҳоятда оғир эди.

Улар, тиккатик турганларича, анчагача бир-бирининг қўлларини сиқиб, силкитиб туришди.

— Кўрайликчи, немис дегани қанақа экан, қанақанги ҳоким экан улар,— дерди Проценко.

— Ўзингизга эҳтиёт бўлинг, Иван Фёдорович...

— Менга бало ҳам бўлмайди. Сен ўзингга эҳтиёт бўл, Костиевич:

— Менинг жоним тошдан ҳам қаттиқ,— деб жилмайди Шульга.

— Икковларининг юраги тошиб кетган, бир-бирларига энг ёқимли сўзлар айтмоқчи бўлишар эдилар, аммо оғизларига гап келмадида, бир-бировларини қаттиқ қучоқлашди, ўпишди, ниқиллашди, бир-бирларига қарайолмай, машина олдида чиқишди.

Юзларига тушки иссиққина қуёш нури тегдию, улар кўзларини қисдилар.

Иван Фёдорович, машинани юргизиш учун эшикни очиб, оёқ тагидаги темир ручкани олатуриб:

— Кутавериб тинканг қуригандир-а, Катя?— деди ва гуноҳ-корона илжайди.—Таниш, Костиевич, бизнинг хотин бўладилар, муаллима,— деди у, тўсатдан мақтаниб.

— Эҳ-ҳа, шунақами, қани, танишиб қўяйлик бўлмаса,— дедида

Шульга, жувоннинг машина тирқишидан узатган қулини сиқди.
— Сизнинг хотинингиз-чи?—деб жилмайиб сўради Проценконинг хотини.

— Меникиларнинг ҳаммаси...—деб бошлаган эди Шульга.

— Э, кечирасиз... кечирасиз,—дедида, Проценконинг хотини ва дарҳол икки қафти блан юзини беркитди. Бармоқ ораларидан юзининг қип-қизариб кетгани кўриниб турар эди.

Шульганинг бутун оиласи немислар босиб олган районда қолиб кетган эди. Узоқ станцияларда шарққа ҳайдаб кетиладиган молларни тўплаб юрган Костиевични кутиб турганда шу районга немислар тўсатдан бостириб келиб қолиб оиласи кўчиб кетаолмай қолиб кетган эди.

Оиласи ҳам ўзига ўхшаган жуда содда эди.

Бошқа ходимларнинг оилалари шарқ томонга кўчиб кетар экан, Матвей Костиевичнинг хотини ва икки боласи,—бири қиз, бири етти ёшар ўғил, кўчиб кетишни хоҳламади. Костиевичнинг ўзи ҳам уларни зўрламади. Ёшлигида шу ерларда партизанлик қилиб юрган чоғда унинг ёш хотини ҳам ўзи блан бирга эди, уларнинг тўнғич ўғли,—ҳозир Қизил Армия командири,—худди ўша вақтда туғилган эди. Шу сабабдан бошга оғир мусибат тушганда оила бўлинмасдан, бутун оғирликни бирга тортиши осонроқ кўринарди,—улар ўз болаларини ҳам шу руҳда тарбиялаган эдилар. Энди бўлса Матвей Костиевич ўз оиласининг немислар қўлида қолганлиги учун ўзини айбдор деб ҳам этар эди.

— Кечиринг мени,—деди яна Проценконинг хотини ва юзидан қўлини олди-да, хижолат ичида Костиевичга қаради.

Проценко анчагача зўр бериб ручкани айлантирди. „Газик“нинг мотори сира ишламас эди.

— Костиевич, машинага кириб, газ бергин,—деди Проценко ҳамон хижолат тортиб.

Шульга машинани юргизиб жўнаб кетди.

— Савил қолгур машина!—дедида Проценко, пешана терисини қўлининг орқа томони блан сидириб ташлаб, ручкани шофер ўтирадиган жойнинг тагига иргитди.

Улар, яна қучоқлашиб, ўпишиб, хайрлашдилар.

— Хайр,—деди Проценконинг хотини. У жилмайди, „хайр“ сўзини жиддий айтди-да, кўзларига ёш келди.

— Яхши боринглар,—деди ма'юсланиб Шульга.

„Газик“ орқасидаги карнайдан қоп-қора тутун чиқариб, отдан сакраб, кўчадан югуриб кетди. Проценко, машинадан қўлини чиқариб, охириги марта силкитди.

Шульга бўлса кўчада жазирама офтобда ёлғиз ўзи қолди.

Кўчанинг нариги бетида юк ортилган машинага, унинг устида утирган кишига, машина ёнида туриб хайрлашаётган йигит блан қизга кўзи тушдида, анчагача хаёл суриб уларга қараб қолди.

— Бир пастдан кейин Толя Орлов кириб келди,—танийсанми?—дерди Ваня Земнухов бўғиқ йўғон овози блан.

— Билмадим, у Ворошилов мактабидандир,—деб пичирлаб жавоб берди Клава.

— Хуллас, кириб келди-да, „ўртоқ Земнухов, сиздан бирнеча уй нарида Володя Осьмухин деган бола туради, ўзи жуда фаол комсомол, яқинда кўричагини олдирган, ҳозир уйда ётипти, яраси очилиб, иринг босиб кетипти, бирорта арава топиб беролмайсизми?“ деди. Нима қилишим керак эди? Володя Осьмухинни жуда яхши танийман, — бола эмас, олтин! Нима қилишим керак эди? „Югур Володянинг олдига, мен ҳозир бир жойга бориб келан, кейин бирон нарса топиб, олдиларингга кираман“ деб юбордим-да, ўзим сенинг олдингга югурдим. Нега сизлар блан кетолмаслигимни энди билдингми?— деди у гуноҳкорона қизнинг ёшланиб кетган кўзларига қараб. — Аммо бир Жора Арутюнянц блан иккимиз... деб яна сўз бошлаган эди, Клава:

— Ваня, — деди ва бирдан юзини йигитнинг юзига яқин тутди. — Ваня мен сен блан махтансам арзийди, мен... — у, ингради ва ёш қизларга ўхшаб эмас, эрга теккан жувонларга ўхшаб унинг бўйнидан маҳкам қучоқлади-да, лабини-лабига босиб, қаттиқ ўпди.

Нима бўлаётганига энди фаҳми етган Матвей Шульга ё ажабланибми, ё ҳаваси келибми, кўчанинг у юзидан туриб: „вои шоввозларей“ деб ўйлади.

Қиз Ваняни қўйиб юборди-да, ўзи эшикдан қочиб кириб кетди. Ваня, бир дам жим туриб қолди, кейин узун қўлларини силкитиб, юзини, тўзиб кетган сочларини офтобга тутиб, тезда кўчадан боғ тарафга қараб кетди.

Кўксида чўғдай товланиб турган илҳом энди ғайри оддин юзини ёритиб турарди, аммо кўчадан якка ўзи қўлини силкитиб кетаётган Ванянинг ажойиб чеҳрасини на Клава, на бошқа китти кўрарди. Қаердадир ҳамон конларни емирар эдилар, қаердадир одамлар қочишар, йиғлар, сўкишарди, чекинаётган аскарлар ўтар, замбарак овозлари энитиларди, кўкда даҳшат блан моторлар бўкирарди, атрофни тутун ва чанг босган, жазирама офтоб куйдирарди, аммо Ваня Земнуховнинг кўзига бўйинини қучоқлаган муздек, момиқдек нозик қўллар ва лабидан ҳали мазаси кетмаган кўз ёши аралаш бўсадан бошқа ҳеч нарса кўринмасди.

Атрофда бўлаётган ҳодисаларни энди писанд қилмас эди, чунки унинг қўлидан энди ҳамма нарса келарди. У фақат Володя Осьмухинни эмас, балки бутун шаҳарни, — бола-чақалар, хотин-халажлар, қари-қартангларни бутун юк-пуклари блан бирга кўчириб олиб кетишга қодир эди.

„Мен сен блан мақтансам арзийди, мен сен блан шундай мақтансам...“ дерди қиз ўзининг майин овози блан. Ванянинг қулоғига бошқа гап кирмас эди. У энди ўн тўққиз ёшга кирган эди.

САККИЗИНЧИ БОБ

Немислар қўли остида, турмуш қандай бўлишини ҳечким билмас эди. Лекин ҳар эҳтимолга қарши расмий бир вазифа эгаси бўлиб олиш керак эди, албатта. Проценко кеча Матвей Шульгага Ворошиловград паровозсозлик заводи ишчиси Евдоким Остапчук деган ном блан паспорт ва меҳнат дафтарчаси тўғри-

лаб берди. „Краснодонуголь“ трестининг механика цехи бошлиги бўлиб ишлаган ва яширин ишда қолдирилган кекса Летиков кеча кечаси уни эскидан бери ишлаб келаётган ишчилар қаторига ёзиб қўйди. Айни муддаодагидек бери иш бўлди: у Ворошиловград заводида ишлар эди, уруш бошланиб қолиб, Краснодонга кўчиб келди ва шу ердаги механика цехига ишга кирди, вассалом.

Сирасини айтганда, шу топда ўзига айтилган уйлاردан бирига, энг яхшиси эски партизан, қадрдони Иван Гнатенконикига (уни ҳамма Кондратович деб атади) бориб яшириниб ётиш керак эди. Аммо Шульга Кондратовични ўн беш йилдан бери кўрмаган, шу сабабдан ҳозир энди Иван Гнатенконикига боришга оёғи тортмади.

У ҳозир жуда яқин, ишончли бир кишига муҳтож эди. Матвей Костиевич, 1918-1919 йилларда яширин ишда ишлаганлардан Краснодонда кимлар борлигини эсга ола бошлади.

Унга энг яқин киши — таги-туғи шу ерлик, 1917 йилдан бери большевик, Леонид Рибалов деган киши эди. Немислар ва оқлар борлик вақтида яширин ишда бирга ишлашган, совет ҳокимиятини бирга қуришган эди. У вақтда ҳали Матвей Шульга оддий бир киши бўлиб, Рибаловнинг номи эса бутун областга маълум эди. Кейин замонлар ўтиши билан хўжалик ишлари авж олиб кетди, Рибалов эса „душманни йўқ қилишга“ ва ва'зхонлик қилишга устароқ эди, шу сабабдан турмуш уни бир четга суриб чиқариб қўйди. Шульганинг эса омади юришиб кетди. Шундай бўлдики, улар ўртасидаги дўстлик ўз-ўзидан узилиб, Леонид Рибалов эса Донбасдан бутунлай бошқа ерга, инвалидлар кооперациясига ишга юборилган эди.

Броқ шу топда Матвей Костиевичнинг эсига Леонид Рибаловнинг Лиза деган синглиси келиб қолди, — унинг қора кўмир чанглари сингиб кетган катта юзида болаларча табассум пайдо бўлди. Лиза Рибалова ўша вақтлари қомати расо, олтин соч мард, эпчил ва шаҳдам, кўзлари ўткир, ҳечнарсдан кўрқмайдиган бир қиз эди, бу қизнинг унга ва акаси Леонидга, Сенякига овқат келтириб юргани, „э аттанг, бекор уйланиб қўйибман, бўлмаса сенга совчи қўйдираддим“ деб ҳазиллашганида ошпоқ тишларини ялтиратиб кулганлари Матвей Костиевичнинг кўз олдиларидан бир-бир ўтди. Лиза унинг хотинини ҳам яхши танир эди!

Бундан ўн йилми, ўн икки йилми бурун Шульга уни кўчада, кейин яна бир марта хотин-қизлар йиғилишида учратган эди. Ўша маҳалда унинг эри бор эди, шекилли. Дарҳақиқат, гражданлар уруши туташаи бланоқ, у Осьмухия деган бир кимсага эрга теккан эди. Осьмухия кейин трестда ҳам ишлаган эди. Матвей Шульганинг ўзи уй-жой комиссиясидалиги вақтда уларга 5-нчи сон кўмир кони атрофидаги бир хилда солинган янги уйлاردан жой берган эди.

Матвей Шульга Лизани ёшлигида кўргани учун унинг ёдига ўша ёшлик кунлари түшиди, шу топда ўзини яна ёш ҳис қил-

ди, унинг қилиши керак бўлган ишларини ҳам бирдан ешлик нурлари ёритиб юборди. „У ўзгариб кетмагандир, эри Осьмухин ҳам ўзимизнинг одамлардан эди... Нима бўлса бўлгани, ўша Лиза Рибалованикига борақолай! Балки, улар кетиб қолишгандир. Гақдирнинг ўзи мени ўша ерга бошлаб бормоқда. Ё якка ўзи турармикин?“ деб ўйларди ҳаяжон ичида Шульга. У кўприк гомонга тушди.

Бу ердан кетиб қолганига ун йил булган эди, шу давр ичида районга жуда кўп тош уйлар тушган, шу сабабдан Осьмухинларнинг уйини топиб олиш қийин эди. Дарчалари маҳкам беркитилган уйлар ёнидан, жим-жит кўчалардан анчагача кезиб юрди, бирон уйга кириб суриштиришга юраги ботинаолмас эди. Бирдан у. 5-нчи сонли коннинг узоқ қирдан кўринган тахлитига қараб тусмоллаб бориш керак деган фикрга келди, шу конга қараб кетган кўчага чиқиши бланоқ, Осьмухинларнинг уйини дарров топиб олди.

Гул териб қўйилган деразалар очиқ эди, — қулоғига уй ичида ёшларнинг овози чалинди; эшикни қоққан вақтда унинг юраги ёшлик вақтдагидек урабошлади. Уйдагилар эшитмаган бўлса керак, яна қоқди. Эшик орқасида юшкоқ оёқ товуши эшитилди.

Рўпарасида туфли кийган Лиза Рибалова, Елизавета Алексеевна турарди. Лизанинг чеҳраси ғазаб ва ғусса блан тўла, кўзлари йиғидан қизариб кетган эди. „Ўҳ-ҳу, турмуш бунини ҳам роса, қийнаганга ўхшайди!“ деб ўйлади Шульга.

Лекин у, Лизани дарров таниди. Ёшлигида ҳам қизнинг юзида ғазаб ёки аччиғланиш аломатлари бўлар эди, аммо аслида унинг меҳрибон ва кўнгли очиқ эканлигини Матвей Костиевич биларди. Лиза ҳамон қомати расо, олтин сочларига ҳали оқ кирмаган бўлса-да, кулфат ва меҳнат юзини ажин бостириб юборган эди. Усти-боши ҳам бир тарзи эди, илгарилари у ҳечқачон бундай кийинмас эди ҳам.

Лиза Рибалова, эшик олдида турган нотаниш кишига илтифотсиз қараб, нима дер экан деб кутиб турди. Бирдан унинг чеҳрасида ажабланиш ва кўз ёшлари кетидан шодлик аломати пайдо бўлди.

— Матвей Константинович... ўртоқ Шульга! — деди у ва эшик бандини ушлаб турган қўли ҳолсиз осилиниб қолди. — Қайси шамол учирди? Бемаҳалда!

— Айбга буюрмайсан, Лиза... ё Лизавета Алексеевнами, отингни қандай айтишимизни ҳам билмай қолдим... Шарққа кўчиб кетаётган эдим, йўл-йўлакай кириб кўриб кетай дедим...

Ҳа-ҳа, шарққами? Ҳаммангиз шарққа томон кетаверингиз. Бизларчи? Бола-чақаларимизчи? — деди бирдан гапга кириб хотин, титроқ қўллари блан сочларини тузатиб ва Костиевичга ғазабли, ғуссали кўзлари блан қараб. — Сиз, ўртоқ Шульга, шарқ томонга кетаётингиз, менинг операция қилдирган уғлим эса нотоб ётипти, сиз бўлсангиз бемалол шарқ томонга жўнаб қолибсиз! — деб рўй бераётган аҳволдан худди Матвей Костиевич хабардордай, бунга Матвей Костиевич айбдордай, такрор-такрор айтарди.

— Кечиргаисиз, хафа булаверманг, — деди осойишталик блан Матвей Костиевич, гарчи юрак торларининг бири ачишиб кетган бўлсада. „Шундаймисан ҳали, Лиза Рибалова?— дерди юрак тори. — Шундай кутиб олдингми мени, жоним Лиза!“

Аммо у, бошидан кўп нарсаларни кечирганидан, ўзини тутди.

— Қани, айтинчи, узи нима гап?

У ҳам „сиз“лашга ўтди.

— Сиз ҳам айбга қўшмайсиз, — деди хотин, ҳамон жаҳл блан. Унинг юзида қадимги қадрдонлик аломати пайдо булди. — Кириг... Уй бесаронжом... — дедида, қўлини силкитди, шишган ва қизарган кўзлари яна ёшланди.

У четланиб, Шульгага йўл берди. Матвей Костиевич унинг кетидан чалаёруғ хирароқ даҳлизга кирди. Очиқ эшикдан тушган офтоб шу'лалари блан тўла хонанинг ўнг томонида каравот ёнида турган уч-тўртта ўсмир ва бир қизга кўзи тушди; каравотда офтобдан қорайган, энди рангги қочган, қора кўз, эгнига ёқали оқ майка кийган ўсмир, устига оқ чойшаб ёпиб, ёнбошлаб ётар эди.

Кепка кийган ва елкасига юк халта осган болани Шульга кийимидан ва ҳаракатларидан таниди, у машина ёнида бир қиз блан ўпишиб турган бола эди.

— Булар ўғлим блан хайрлашгани келишипти. Бу ёққа кириг.—Елизавета Алексеевна рўпарадаги уйга бошлади.

Бу хона соя томонда бўлиб, қоронгироқ ва салқин эди.

Матвей Костиевич оқ-қора аралаш сочлари машинада олинган катта бошидаги кепкасини олди-да:

— Хўш, олдин салом-аликдан бошлайлик, — дедида қўлини узатди. — Отингизни нима деб айтишни ҳам билмайман, — Лиза десаммикин, ё Лизавета Алексеевна десаммикин...

— Қайсибири ма'қул бўлса шуни айтаверинг. Мен катталикин ёмон кўраман, кибр-ҳавони ҳам, аммо менинг Лизалигим қоптимиз. Бир вақтлар Лиза эдим, энди қаёғда...— дедида у, қўлини жаҳл блан силкитди, шу ондаёқ шишган кўзлари блан фақат хотинларгагина хос қараш блан Матвей Костиевичга қаради.

— Мен учун ҳаммавақт Лизалигингча қоласан, чунки мен ўзим ҳам қариб қолдим, — деб кулди Шульга, стулга ўтираётди.

Лиза унинг рўбарўсига ўтирди.

— Мен сендан қарироқ эканман, аввало, сенга танбиҳ бериб қўяй, — деди ҳамон жилмайиб, лекин жиддий товуш блан Шульга. — Менинг ҳам ва бошқа одамларимизнинг ҳам шарққа кўчиб кетишига аччиғинг келмаслиги керак. Бизга аблаҳ немис муҳлат бериб қўйгани йўқ. Бир вақтлар ўзимизга яқин бир аёл эдинг, сенга очигини айтишим мумкин: ла'нати немис Миллероводан Морозовскаяга уриб чиқди, демак Сталинградни кўзлайди деган гап, бизнинг орқамизга ўтиб олди у.

— Бундан бизга нима наф, — деди алам блан Лиза. — Сизлар кетиб қоласизлару, бизлар бўлсак қолиб кетамизку...

— Бунга ким айбдор? — деди Шульга бирдан қовоғини солиб. — Бизларнинг бола-чақаларимиз ҳам сизларникига ўхша-

ганку, — деди у, уз оиласини эслаб, — уруш бошланганидан буён то шу дамгача шарқ томонга кўчиб кетишга ёрдам бердик, от-драва бериб турдик. Оилалар у ёқда турсин, минглаб, ўн минглаб ишчиларни Уралга, Сибирьга жўнатдик. Нега вақтида жўнаб кетмадингиз? — деб сўради Матвей Костиевич борган сари юраги ачишиб.

Аёл жим ўтирарди, унинг қимир этмай, худди бошқа хонада бўлаётган гапларга қулоқ солгандай индамай ўтиришидан Шульганнинг сўзи унинг қулоғига кирмаётганлиги кўриниб турар эди. Шульга ҳам қўшни хонадаги гапларга беихтиёр қулоқ сола бошлади:

Қўшни хонадан ҳар замонда секин-секин гапирилган овозлар эшитилар, нима бўлаётганини билиб бўлмас эди.

Ўжарлиги ва совуққонлиги ўртоқлари ўртасида мақол бўлиб қолган Ваня Земнухов Володя Осьмухин учун арава ҳам топаолмай, машинадан жой ҳам ололмай, уйга қайтиб келди; у ерда кутавериб тоқати тоқ бўлган Жора Арутюнянц ўтирган экан. Ванянинг отаси ҳам уйда эди, шундан билдики, Ковалёвлар кетиб қолишган.

Жора Арутюнянцнинг бўйи анча ўсган бўлса-да, Ванядан хили паст эди; Жора таги қора, аммо офтобдан яна қорайиб кетган, киприклари қайрилган, кўзи қора, лаблари қалин, ўн етти ёшар армани бола эди, худди занжигга ўхшарди.

Ёшлари катта-кичик бўлишига қарамай, улар шу кейинги кунлар ичида жуда қалин ўртоқ бўлиб кетишган. Уларнинг иккови ҳам китоб ўқишга ўч эди.

Ваня Земнуховни мактабда ҳатто профессор дейишарди. Унинг бисотида бор-йўғи битта йўл-йўл кулранг янги костюми бўлиб, уни фақат катта байрам ва тўйларда кияр эди. Брок бу костюм ҳам тор, ҳам калта эди. Аммо у, шу костюм тагидан ёқали оқ кўйлагини кийиб, бўйнига жигарранг галстугини, кўзига гардиши қора суякдан қилинган кўз ойнагини тақиб, чўнтак-лари тўла газет ва қўлидаги китоби блан мактаб коридоридан хаёл суриб ўтиб қолганида, унинг юзида акс этган илҳом аломатларини кўрган ўз синфдошларигина эмас, балки унинг оталигида бўлган пастки синф ўқучилари — пионерлар ҳам унга эҳтиром блан йўл берардилар, у ҳақиқатан ҳам профессорга ўхшарди.

Жора Арутюнянцнинг эса катак-катак қилиб чизилган махсус дафтари бўлиб, унга ўзи ўқиб туширган китобнинг номини, авторини ва ўзининг қисқача фикрини ёзиб юрар эди. Чунончи:

Н. Островский. Пўдат қандай тобланади. Жуда яхши китоб!

А. Блок. Гўзал хоним ҳақида шеърлар. Тушуниш қийин бўлган сўзлар кўп.

Л. Толстой. Ҳожи Мурод. Тоғлиларнинг озодлик учун кураши яхши тасвирланган.

С. Голубов. Солдат шўҳрати. Тоғлиларнинг озодлиги учун кураши етарли тасвирланмаган.

Байрон. Чайльд-Гарольд. Ўқиса зериктирадиган китобдан дамларнинг ҳаяжонга тушишига хайронман.

В. Маяковский. Яхши. (Ҳечқанақа баҳо йўқ)*.

А. Толстой. Пётр биринчи. Жуда яхши китоб. Пётрнинг тараққий парвар одам эканлиги кўрсатилган.

Бу катак дафтарда яна кўп нарсаларни ўқиса бўлади. Жора Арутюнянц умуман тартибни севган, озода, ўз фикрида қаттиқ турадиган ва ҳар нарсада тартиб ва интизом тарафдори бўлган бола эди.

Шу кеча-кундузлари мактаблар, клублар, болалар уйларини кўчириш блан овозра бўлишларига қарамай, икковлари „доим бир-бирлари блан иккинчи фронт ҳақида, „Кут мени“ ше’ри Ши молий денгиз йўли, „Кенг ҳаёт“ кинокартинаси, академик Лисен-конинг янги ихтиро’лари, писонерлар ҳаракатидаги камчиликлар, Сикорскийнинг Лондондаги ҳукуматининг ярамас ҳаракати, шоир Шипачёв, радио-диктор Левитан, Рузвельт, Черчилль ва яна кўп масалалар тўғрисида қизишиб сўзлашардилар. Улар фақат бир масаладагина келишаолмасдилар: Жора Арутюнянц, боғларда қизлар кетидан югуриб юришдан кўра газет ва китоб ўқиш фойдали дерди, аммо Ваня Земнухов эса: „Кўзим бунчалик ожиз бўлмаганда жон деб қизларнинг пайдан бўлар эдим“ дерди.

Ваня кўз ёши қилган онаси блан, синглиси ва қовоғини солган, ўглига қарамасликка тиришиб, ниҳоят чидайолмай фотиҳа берган ва унинг пешанасидан иссиқ лаблари блан унган чол отаси блан хайрлашар экан, Жора, арава тополмаган экансан, Осьмухинларникига кириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ, деб Ваняни зўр бериб кўндиришга тиришар эди. Аммо Ваня, „Толя Орловга сўз берганман, албатта кириб тушунтиришим керак“ деди.

Улар буюм солинган халталарини елкаларига осиди; Ваня караватнинг бош томонидаги ўзининг иш бурчагига, Пушкиннинг Карпов деган рассом чизган ва Харьковдаги Украина нашриёти босиб чиқарган расмига, этажеркага қатор қилиб терилган китобларига—Пушкин асарларининг йиғиндиси ва Пушкин замонидаги шоирларнинг „Совет ёзучиси“ нашриёти томонидан Ленинградда кичкина қилиб босиб чиқарилган асарларига сўнги марта кўз ташлади-да, кепкасини бирданга босиб кийиб, икковлари Володя Осьмухинникига кетишди.

Оқ майка кийган ва чойшаб ёпинган Володя каравотда ёнбошлаб ётар эди. Шу кун и эрталаб ўқиган „Реле қайтармаси“ деган китоб каравотда очик ётган эди.

Каравотнинг орқа томонида, дераза тагида ҳар турли асбоблар, сим, қўлда ясалган киноаппарат, радиоприёмник бўлаклари уюлиб қўйилган эди, — Володя Осьмухин ихтиро’чиликка жуда ишқивоз бўлиб, инженер-авиоинструктор бўлишни орзу қилиб юрди.

Володянинг энг яқин ўртоғи, лақаби „Момақалдиросқ“ бўлган етимча Толя Орлов каравот ёнида табуреткада ўтирарди. У ёзини қишин тумов бўлгани ва доим йўталиб юргани учун уни „Момақалдиросқ“ дейишарди. У, катта тиззаларини кериб, букилиб ўти-

* В. Маяковскийнинг „Яхши“ номли катта асари бор. Таржимон.

рарди. Унинг билак, тизза, тўпуқ буғинлари ниҳоятда кенг ва зур эди; каттакон калласидаги қалин пахмоқ сочлари ҳар тарафга тиккайиб турарди. Кўзлари ма'юс.

Демак, туриб юраолмас экансанда?—деб сўради Земнухов Володядан.

Юриш қаёқда,—доктор яранинг чоки сўкилиб, ичак-човоғларинг чиқиб кетади дейди,—Володя зарда блан.

У, ўзи кетолмай қолганлигидангина эмас, балки уни деб онаси ва синглиси ҳам кетаолмай қолганидан хафа эди.

Қани, чокни очиб кўрсатчи!—деди Жора Арутюнянц ишга бош бўлиб.

Володянинг каравотнинг оёқ томонида панжарага суяниб турган синглиси Людмила:

— Нега энди? Чоки биат блан боғлаб қўйилганжу! — деди кўркиб.

Хотиржам бўлинг бекаму-кўст бошлаймиз,—деди мулойимгина кулиб Жора арманча оҳанг блан.—Мен ярадорларга биринчи ёрдам бериш мактабини битирганман, докасини ечишга ҳам, боғлашга ҳам устаман...

Бу озодаликка хилоф!—деб қаршилиқ кўрсатарди Люся.

— Ниҳоятда ноқулай уруш шароитларида синалган энг янги тиббий техника бу гапнинг бутунлай мантиқсизлигини исбот этди.—деди кескин қилиб Жора.

— Буни сиз бошқа китобдан ўқигансиз,—деди Люся кибириганиб. Броқ шу ондаёқ у занжига ўхшаган қора болага қизиқиб қарай бошлади.

— Хап турсангчи, Люська! Ойимку майли-я, у тажанг одам, нега сен бировнинг ишига аралашаверасан? Кет, нари кет! — деди жаҳл блан Володя синглисига. У, чойшабни олиб ташлади-да, қорайган ва мускулли озғин оёқларини очди.

Люся тескари қаради.

Голя Орлов блан Ваня Володяни ушлаб туришди, Жора эса Володянинг трусигини пастга туширди-да, докаларини ечди. Ярасини газак олган, йиринг бойлаган эди, қимирлашдан келган оғриққа тидаш бериш учун Володя зўр берарди, рангги оқориб кетган эди.

— Иш чатоқ,—деди Жора, афтини буриштириб.

— Иш пачава,—деди Ваня ҳам.

Улар, Володянинг ҳаммавақт шўх ва айёр, ammo ҳозирда эса ма'юс кўзларидан кўзларини олиб қочишга тиришиб, уни қайтадан бойлаб қўйдилар.

Энди ишнинг энг қийини қолди: улар, ҳаёти таҳлика остида қолган ўртоқларини ташлаб кетишлари керак эди.

— Айтгандек, эркагинг қани, Лиза? — деб сўради Матвей Костиевич шу пайтд гапни бошқа томонга бурмоқчи бўлиб.

— Ўлган,—деб дағал жавоб берди Елизавета Алексеевна.— Бултур худди урушдан олдин ўлди. Касал бўлиб ётиб ўлди,—деб бирнеча бор такрорлади аёл, унинг сўзи Шульгага худди ўпка қилгандай туюлди.— Эҳ Матвей Константинович! — деди жафо ва қайғу тўла овози блан.— Сиз энди ҳукумат бошидаги одам-

лардан сиз, биз оддий бечораларнинг аҳволи нақадар қийин ва оғирлигини билсангиз эди! Ахир сизлар оддий кишилар устидан турган ҳукуматсизлар, илгари қандай одам эканлигингизни биламан, — биз сингари оддий одам эдингиз. Акам блан бирга бизнинг ҳаётимиз учун курашгансиз, менинг сиздан ҳечқандай гинам йўқ, сизга ўхшаган одамларнинг бу ерда қолиши ярамаслигини ҳам биламан, лекин бутун иш-пишини ташлаб, машина-машина мебель, буюмлар олиб кетаётган аблахларга нега э'тибор бермайсизлар? Уларнинг биз фуқоралар блан иши йўқ, аммо бу буюмларни, бу бойликларни бизлар, шу оддий кишилар ўз кўлимиз блан яратганмиз-ку! Эҳ, Матвей Константинович! Бу аблахларга одамдан ҳам шу мато'лар қиймат эканлигини нега кўрмайсиз? — дедида аёл, аламидан лаблари қийшайиб кетди, — Яна биздек оддий кишилар ўртасида хафа бўлуши одамлар борлигига ажабланасиз. Мен бунга эмас, балки биздек оддий кишиларнинг тоқатимизга, чидаш беришимизга ажабланаман. Бундай аҳволни бошингдан бир марта кечирсанг кифоя, ҳечнарсаса, ҳечкимга ишонмай ҳам қўясан!..

Сўнги вақтларда суҳбатнинг шу ерини ёслаганда Шульганини юраги ачишиб кетарди. Энг оғири шу эдики, аёлнинг бутун ҳисларини у биларди, унинг кенг ва бақувват қалбида бу аёл учун асл ва чин сўзлар ҳам бор эди. Аммо, ўша суҳбат вақтида аёлнинг бу гапларни тўлиб-тошган юраги ёрилиб ва Шульганинг назарида, аччиқ алам блан гапиргани ёшлигида билган Лизадан бутунлай ажратиб қўйди ва кутганидан бошқача бўлиб чиқди. Унинг ўзи шу ерда қолсаюк, бола-чақалари эса аллақачон немислар қўлида қолса, балки ҳалок бўлиб ҳам кетган бўлсаюк, бу хотиннинг фақат ўзи устида, ўз оиласи устидагина сўзлаши унга ҳатто ҳақоратдай тегиб кетди; ахир, бу аёл ёшлигида Шульганинг хотини блан таниш бўлишига қарамай: „оилангиз бола-чақаларингиз, хотинингиз соғ-саломатми?“ деб сўрамади ҳам-ку! Бирдан унинг оғзидан ҳам кўпол сўзлар чиқиб кетдики, бунга кейин ўзи ҳам нушаймон еб юрди:

— Фикрингиз жуда ошиб кетибти, Елизавета Алексеевна, — деди у совуққина қилиб. — Останангизга немис ҳукумати келиб қолганда ўз ҳокимиятингизга ишонмай қўйиш анча қулай нарса, албатта. Эшитаяпсизми? — деди у, жун босган бармоқларини паҳса қилиб; шу онда йироқдан тўп овозлари эшитилиб қолди. — Ана учтомонда халқимиз гулининг қанчадан-қанчаси ҳалок бўлиб кетиши, ўзингиз айтганча, оддий одамлар орасидан чиқиб, мен синагри ҳукумат бошида турганлар, онглари ўсган коммунистларнинг қанчадан-қанчаси ўлиб кетаётгани тўғрисида ҳеч ўйлаб кўрдиянгизми? Устимизга немис бостириб келиб, оёқ ости қилаётган чоғда уша кишиларга ишонмай қўйганлигингиздан хафаман. Жуда хафаман ва ачинаман! — деди зарда блан у, худди ёш бола сингари лаблари титраб кетди.

— Нималар деяпсиз?.. Нима?.. Сиз ҳали мени немисни кутади деб айбламоқчимисиз? — аёлнинг нафаси бўғилиб кетган, гапини у одам нотўғри тушунганидан яна баттар кизишиб кетган эди,

у овозини баланд қилиб бақирар эди. — Ие, сиз... уғлим 'бор-у? Мен онаман, ахир!.. Сиз бўлсангиз...

— Биз сиз блан бирга оддий ишчи бўлганимиз вақтда, немислар, оқлар бостириб келган кезларда сиз блан биз олдин ўз нафсимизни кўзлаб эдикми? Буни унутиб юбордингми?— дерди аччиқ-аччиқ Матвей Костиевич, аёлнинг гапини тингламасдан.— Йўқ, биз ўзимизнинг эмас, энг яхши кишиларимиз-йўлбошчиларимизнинг ғамини ер эдик! Ўз акангизни эсланг! Биз меҳнаткаш одамлар мана шундай билардик! Йўлбошчиларимизни, энг яхши, асл кишиларни яшириш, эҳтиёт қилиш, ўз кўкрагимизни ўққу бериб, уларни сақлаш, — биздек ишчи одамларнинг иши у ҳамма вақт шуни ўйлаган, ўйлайди, бошқача деб ўйлашни ўзига ор деб билди! Наҳотки ўша вақтдан бери сиз шунчалик ўзгариб кетдингиз, Елизавета Алексеевна?

— Шошманг! — деди бирдан аёл ва нариги уйдаги эшитилаётган гапга қулоқ солабошлади.

Шульга ҳам қулоқ солди.

У ерни бирдан сукунат босди, она, у ерда бирон гап бўлаётганлигини сизди. Матвей Костиевич борлигига ҳам қарамай югуриб нариги уйга чиқиб кетди.

Матвей Костиевич, узидан хафа бўлиб, қоп-қора жуи босган қўлларида кепкасини ғижимлаганича, даҳлизга чиқди.

Елизавета Алексеевнанинг ўғли каравотда ётиб, ўртоқлари блан хайрлашарди, уларнинг қўлларини узоқ сиқар, сочи олинган боши ҳамда бўйни ҳаяжондан титрарди. Аммо ажаблантирадиган ери шу эдики, унинг юзида руҳан кўтаринкилик акс этарди, қисик кўзлари чақнаб ёнарди. Унинг, сочлари тўзиган, бесўнақай гавдали бир ўртоғи каравотнинг бош томонида юзини ярим ўгириб туриб, офтоб шу'лаларидан ялтираган очиқ деразага аллақандай шодликка тулган назар блан қараб турарди.

Қиз эса каравотнинг оёқ томонида ҳамон табассум блан қараб турарди. Бу қизнинг қиёфаси ўша аввалги Лиза Рибаловани эслатганда, Матвей Костиевичнинг юраги бирдан эзилиб кетди. Ҳа, бу қиз — бундан йигирма йил олдин танигани ўша Лиза эди, аммо бу қиз — у илгари билмаган ва севган, қўллари катта-катта, серҳаракат Лиза бўлмай, бироз юмшариб қолган Лиза эди.

„Ҳа, кетиш керак“, — деб ўйлади у қўлида ҳамон кепкасини ғижимлаб, бир қадам босган эди, полнинг тахтаси ғижирлаб кетди.

— Кетаяпсизми? — деб сўради Елизавета Алексеевна ва югуриб чиқди,

— Не чора? Кетгин дегандан кейин кетиш керак. Айбга қўшмайсиз, — деб бошига кепкасини кийди.

— Дарров-а? — деб сўради яна аёл. Унинг бу саволида ачинишми ё алам оҳангими, эшитилди, ёки Матвей Костиевичга шундай туюлди — узингиз хафа бўлманг... Худо бўлса агар йўлингизда ҳамроҳ бўлсин, омон-эсон етиб олинг, бизни унутманг, эсга олиб турунг, — дерди у, хомуш қўлларини икки ёнига осилтириб. Унинг товушида қандайдир оналарча меҳрибонлик сезилардики, бирдан Шульганинг ўпкаси тўлиб кетди.

— Хайр, — деди Матвей Костиевич ва кўчага чиқди.

Эй, ўртоқ Шульга, бекорга кетаяпсан бу ердан! Нега Елизавета Алексеевна ва илгариги Лиза Рибаловага ўхшаган қизни ташлаб кетаяпсан-а, нега шу ўсмирлар орасида бўлган ва сен эшитган гап-суҳбатларига назар-э'тибор бермадинг-а, ҳатто бу ўсмирларнинг ким эканлигини билишга ҳам қизиқмадинг-а? Аттанг!

Агар Матвей Костиевич шундай келмаганда эди, балки унинг тақдири бошқача бўларди. Аммо ўша вақтда у бунини мутлоқ билмасди, билмасгина эмас, балки ҳатто ўша гаплардан хафа ҳам бўлган эди. Энди илгари Голубятники дейиладиган бир маҳаллага бориб, илгари вақтда бирга партизанлик қилган ва ўн беш йилдан бери — кўришмаган Иван Гнатенко, содда қилиб айтганда Кондратович деган эски ошносининг уйини қидириб топишдан бошқа иложи қолмаган эди. Ана шу пайтда у, ўзини-ўзи ҳалокат йўлига итариб, бу йўлдан биринчи қадам ташлаганини фаҳмлай олармиди?

Елизавета Алексеевнанинг кетидан даҳлигза чиқиши бланоқ Елизавета Алексеевнанинг ўгли ётган уйда қуйидаги ҳодиса рўй берди.

Уйда оғир сукунат ҳукм сурарди. Бирдан Толя Орлов, дамбадам оғир-оғир йўталиб турадиган, усти-бошининг мазаси йўқлигидан доим шамоллаб, суякларигача совуқ ўтган ва „момақалди роқ“ деб ном олган ўша Толя Орлов, табуреткадан турди-да, агар менинг энг яқин ва қадрдон ўртоғим Володя кетаолмас экан, мен уни ташлаб кетаолмайман, шу ерда қоламан, деди.

Даф'атан ҳамма саросимага тушиб қолди. Кейин Володя йиғлаб юборди-да, Толя Орловни ўпа бошлади, ҳамма севинчга тўлиб кетди! Люся бўлса „Момақалди роқ“нинг бўйнига осилиб олиб, юзларидан, кўзларидан, бўйнидан ўпа кетди, Толянинг умрида энг бахтли минута — шу эди. Кейин Люся Жора Арутюнянцда қаттиқ қараш қилди. Қиз, бу эпчил занжи йигитнинг ҳам қолишини истарди.

Мана бунини ўртоқлик дейдилар! Балли, Толя! — дерди вақти чоғ бўлиб кетган Ваня Земнухов, ўзининг йўгон овози блан. — Сендан жуда хурсандман... — деди у бирдан. — Мен ва Жора Арутюнянц икковимиз ҳам сендан жуда хурсандмиз, — деб тузатди.

Ваня Толянинг қўлини қаттиқ қисди, Жора ҳам Толянинг қўлини қисди.

— Биз бекор ўтирармидик! — деди Володя, унинг кўзлари чақнарди. — Биз курашамиз, шундай эмасми, Толя? Яшириниш олиб бориш учун партия райкоми махсус одамлар қолдирган дир-эй. Биз уларни топиб оламиз! Фойдамиз тегиб қолар, эй!

(Давоми бор)

ОДИЛ РАҲИЙМИЙ
Тажримаси.

ПАРДА ТУРСУН

ҲАҚ ЙЎЛ*

(Повесть)

XXVI

Бир ҳафта ичида совет бўйича эллик процент хўжалик колхозлашди. Бир-бирини орқа қилиб бирига-бири эргашиб ўрта дехқонлар ариза берар эдилар. Шу вақт нимадандир васвасага тушган Турдибой халфа ҳам ариза берди.

Абдурасул Алексей блан маслаҳатлашиб, унинг аризасини бошқа қулоқлардан ва даргумон одамлардан тушган аризалар деласига тиркаб, ажратиб қўйди, Халфага ҳар келганида: „Сизнинг аризангизни кўралганимиз йўқ“, деган жавоблар қилди. Энг сўнггида эса:

— Энди колхозга кирадиганни чертиб кўрамиз. Пўкиллаганини олмаймиз, даранглаганни оламиз! — деб писанда қилди.

Зокир қассоб ва бошқа қулоқлар кун сайин Халфадан, унинг аризасининг натижасини сўрар ва ўз тақдирлари тўғрисида турли хил шубҳага тушар эдилар.

Олахўжа тўй эртасидан бери касал эди. Одамлар унинг касалини „куюнганликники“, „аламники“ деган мазақли сўзлар блан ифодаладилар. Медицина назари блан қараганда ҳам бу тўғри диагноз эди: „тўй бериб келиндан маҳрум бўлиш ҳодисаси, Майрамхон та’рифича, унинг уйига тушган ўтгина эмас, унинг ўзини тириклай ўтгаташлани блан тенг бўлди. У, энди келиннинг Давлатёр блан қочиб кетгани тўғрисида тарқалган овозани эшитиб, ундан тамом айрилганига, шунча мол-мулкнинг кулдек совурилганига ишонди, пешонасидан олови чиқди, ётиб олди.

Дард устига дард қўшилди, ўғли Ма’муржон қочоқларни курган жойида ничоқламоқчи бўлиб, қутириб, хўп қидирди. „Ўғлингни топиб берасан, бўлмаса ўзингни сўяман!“ деб, Давлатёрнинг кампир онасини қўрқитди. Кампир кўз ёшини тўкиб Алексейнинг олдида советга шикоят қилди. Ма’муржон ўз ишининг чагоқлашишини сезиб бекинди ва ўша кунгидеъ аллақаддаги кариин-

* Боши ўтган соғларда.

дошлариникига қочиб кетди: шу кетганича қорасини кўрсатмай кўйди.

Ишқилиб Олахўжа соғ бўлганида ҳам, энди унинг кўчада бош кўтариб юриши қийин бўлиб қолди. У ётган ўрнида кун сайин зағча кўз домлани қақриб, касалини тобора кучайтирган „дунёнинг галвэллар“ тўғрисида маслаҳатлашиб турар эди. Аммо, домла сўнги мартаба газетадан туртина-туртина бир нарса ўқиб берди-да, Олахўжанинг олдида сўнги мартаба: „Лоилоҳа иллола, Муҳаммадин Расулилло!“ деди ва бўрон бўлишини сезган чумчуқдай ўзини қайгадир олиб қочди. Унинг қайси куни, қай маҳалда, қиндай қилиб кўчиб кетганини сезган киши ҳам бўлмади.

Ойпошшани Давлатёр олиб қочгани тўғрисида тобора кўпроқ овоза тарқалса ҳам унинг қаёққа олиб қочгани маълум эмас, биров: „Жума бозор томонга қочибди“ деса, биров „тоғ томонга қочибди“ деб, қисқаси, ҳар ким ҳархил гапирар эди. Шу сабабли уларнинг қариндош уруғлари ва ёр-биродарлари, ҳақиқатни билмай шубҳа ва ташвишга тушиб қолишди. Уларни тинмай қидириб суриштирабердилар. Бу орада шаҳарга тушиб чиққан Бозорбой янги гап топиб келди, эмиш: Давлатёр блан Ойпошшанинг шаҳар кўчасида қўлтиқлашиб кетаётганини ўз кўзи блан кўрган эмиш, ҳатто орқасидан ҳай-ҳайлаб югурган экан, улар қочиб бошқа кўчага кириб кетган эмиш... Бозорбой ҳар икки сўзнинг бирида „нон урсин, каломулло шариф урсин!“ каби қасамларни ичиб гапирса ҳам, унинг гапига кўпчилик шубҳа блан қаради. Чунки у тутуриқсизлиги, ёлгонни сув ўрнида ичиши блан танилган эди. Шундай бўлса ҳам баз'ан, ахлат ичидан мунчоқ ҳам топилиб қолгандай ўнта ёлғондан бирорта чин гап чиқиб қолмасмикан, деган мулоҳаза блан, Бозорбойни учратиб, суриштиручилар кўп бўлди. Бозорбой „нон“ ва „каломуллони“ пеш қилиб ҳаммани ишонтираберди.

Броқ воқиянинг ҳақиқати бундай бўлиб чиқди: Холмурод кечаси мақтабдан қайтиб, энди каравотга ётган эдики, эшик секингина тикиллади.

— Ким? — деди Холмурод.

— Мен, ўртоқ Дўсматов, очинг!

Бу Давлатёрнинг овози эди. Холмурод ярим ешинган эди, тўнини ёпиниб бориб, эшик очди. Давлатёр кирди. Столда хат ёзиб ўтирган Алексейга кўзи тушиб чўчигандай бўлди.

— Соғ — саломатмисиз, бормисиз, эй!.. — деди Холмурод ва уни биринчи мартаба қучоқлаб ўпди, кейин қаҳ-қаҳ уриб кулакула унинг елкасига қоқди:

— Мана ҳақиқий куёв... қаллиқ қутлуғ!

Алексей бошини кўтарди ва унинг Давлатёр эканини кўриб, кўришишга ўрнидан турди.

— Ҳа, қочоқ! Қаёққа қочдинг? — деди унинг кўлини силкиб ва эшикка қараб сўради: — Айтганча, қани қаллиғинг?.. Ё сен ҳам паранжи ёпинтириб олдингми?

— Шу яқинда... Бировникида... — деди Давлатёр сирли илжаниш блан.

— Қани, утир, бир гапириб берчи энди. Қанақа бўлди бу ишлар? Давлатёр курсига ўтирди. Ҳаммасини ҳикоя қилди. Бу шундай бўлибди. Улар илгаридан бир-бирини севишиб, сўзни битта қилиб юришган экан. Қизнинг сотилганини эшитиб Давлатёр чидайолмайди, юраги ҳадеб жизиллайберади... Қизни кўрай деса кўралмайди. Охири, тўй куни, оқшом пайтида бир илож қилиб Мамасайднинг томига чиқиб олади. Чўзилиб ётиб пойлайди. Тустовуқдай ясанган Ойпошанинг ҳовлида ёлғиз пайдо бўлганини кўриб секингина ҳуштак чалиб, кичкина кесак ташлайди. Қиз ялт этиб томга қарайдию, Давлатёрни кўриб, нима қилишини билмай паришон бўлиб, ёни-верига аланглаб қолади. Ва'да қани? Сўзингнинг битталиги қани, дейди Давлатёр. Қиз, унинг сўзларини эшитар-эшитмас, кўрқиб айвонга қочиб кириб кетади. Давлатёр, энди яна нима қилишини билмай, хийла гаранг бўлгандан кейин, охирида Гулсумнинг олдига бориб, унга уз ҳасратини баён қилишга мажбур бўлади. Гулсум унинг сўзини тинглайди ва сўнгра: „кечаси тўй тарқалгандан кейин бойнинг бостирмасида кут! Эвини топса, чиқадиған қилиб кўндириб қўяман, бўлмаса мендан гина қилмайсан, укам!“ дейди. Давлатёр охурида ётиб кутади... Тунида булар хилват ва овлоқ боғлар оралаб қочадилар. Нафасимизни ўнглаб олайлик деб қишлоқ четидаги Мелиполвоннинг чордеворига кирадилар. У ердан яна шаҳар томонга йўлга тушмоқчи бўлганларида Мелиполвон тутиб қолади. „Мана, мен сизларга қоравул — устимдан хатлаб ўтганнинг чатаноғи йиртилади“ дейди. Уйни дарров уларга бўшатиб бериб, ўзи бола-чақаси блан айвонга чиқади.

Мана, энди, Давлатёр қочган кундан бери Бозорбой кўрганича шаҳарда ҳам эмас, бошқалар айтганича аллақаблардаги авлодаждодлариникида ҳам эмас, шу қишлоқнинг ўзида, Мелиполвоннинг уйида яшар экан. Мелиполвон уларни ўз уйида асраб, ўзини ҳам бола-чақасини ҳам бировга улар ҳақида бир нарса деб қўйишдан эҳтиёт тутиб келар экан... Мана, энди, Давлатёр қаллиғини ўша ерда қолдириб, ўзи секин чиқиб келибди.

— Жуда яхши, жуда яхши бўпти, асл йигитлик қилибсиз, — деди Холмурод, унинг ҳикоясини эшитиб.

— Колхозни қуриб тинчиб олайлик. Кейин ўзимиз бир тўй қиламиз. Янгича, катта тўй қиламиз, — деди Алексей...

Учови бундан кейин нима қилиш тўғрисида фикрлашиб шу қарорга келдилар: қулоқлар писиб қолган бўлсалар ҳам, улар алам ичида тишларини пичоқдек қайраб юрибдилар, шунинг учун улардан эҳтиёт бўлиш керак. Бу ерда Бозорбойнинг ёлғонини чин қилиб фойдаланиш керак. Давлатёр гўё қизни шаҳардаги бир мактабга ташлаб келган бўлиб ўзи эл-юртга кўришиб бемалол юраберади. Мелиполвонникига фақат туни киши билмас қилиб қатнайди...

— Ма'қул, — деди Давлатёр, — мақсаднинг биттасига етдиму энди яна битта мақсад қолди-да... Мадаминнинг тегига еталмай доғдаман, ака!

Холмурод, райком секретари Мавлоновнинг: „курашни охири-

гача етказиш керак", — деган сўзини мароқ блан эсга олиб, уқдирди:

— Албатта, бошлаган ишни охиригача етказмаслик номардлик бўлади. Сиз блан биз қандай бўлмасин ана шу мақсадга етишимиз керак...

XXVII

Давлатёр Мадаминнинг пайдан тушган бўлса ҳам унинг қачон, қаёққа кетганини аниқлайолмай кўп овора бўлди. „Қачон бўлмасин Қамиш Капага яна бир келмай қолмайсан“ деган ишончда унинг келишини пойлади. Бирнеча кўнгли ишонган ёшларга унинг ҳовлиси атрофида кўз-қулоқ бўлиб юришни тайинлади. Ўзи вақт-вақти блан қишлоқ атрофига чиқиб ҳарбир шубҳали кўринган қорага тикилди. Мадаминнинг сирини очишга ёрдам берган қирга ҳам бориб ётди. Лекин бу гал ҳечнарсга чиқаролмади...

Бир гал Худойқулнинг чарвоқ даласи йўлида икки ҳўкиз, бир наввос блан бир сигир, бир бузоқни физиллатиб қувиб кетаётганини кўрди... Соқов девона, ингичка қоматини худди бир томонидан қаттиқ шамол уриб турган теракдай, ингичка қоматини олдинга эгиб мол орқасидан шошилиб борар эди. Бу моллар Мадаминговнинг шу ерадги рўзгоридан эди.

Чарвоқ деволининг камшигидан қараб турган Давлатёр: „Бунинг ҳаракатида бир гап бор“ деди, бедапоя ичи блан югуриглаб бориб Худойқулнинг олдидан тўсиб чиқди.

— Ҳа, жигар, йўл бўлсин? Қаёққа бу молларни?...

Худойқул капалаги учиб, бир нафас серрайиб олди-да, сўнгра бу молларни қирга ҳайдаб бораётганини ишора қилди.

— Нима қиласан қирда? Молларни қайтар орқасига. Ўзинг ҳам колхозга кир, камбағал. Мен сенга ариза ёзиб берай, энди сенинг ҳам кунинг туғди. Одам бўл!— деди имо блан Давлатёр ва олдинга югуриб молларни қайтара бошлади.

Худойқул талвасага тушди.

— Уҳ... уҳ... уҳ... — деб бошини чайқади, муштини чеккасига уриб, ўзини хўжайинининг худди шундай калтаклашини ишора қилди.

— Қўрқма жинни! Қачонгача Мадаминговнинг тўпигини ялайсан. Говингнинг куни битди. Унинг ичаккинасини мен ўзим суғириб оламан!— деди Давлатёр ва икки ҳўкиз блан бир кўк новвос, ола сигир, қашқа бузоқни орқасига қайтариб, бемалол йўлга солди-да, қути учиб, ҳурпайиб турган Худойқулнинг қўлидан тортди.

— Қани юр, э, худонинг яхшилиқ ёқмас бандаси!

Худойқул бирнеча қадам келди-да, бош чайқаб гингшиб туриб олди. Давлатёр уни ортиқча қийнамай қўйиб юборди.

— Майли, Мадаминнинг калтагига ҳали тўймаган экансан, тўйгандан кейин ўзинг борарсан, — деди ва ўзи молларни қишлоққа ҳайдайберди. Худойқул бўлса, молларга дам-бадам қараб, яна

уша бормоқчи булган томонига шошилди. Давлатёр даставвал, молларни ўтлатишга олиб бораётган бўлса керак, деб ўйлаган эди. Энди, бўлса „Мадамин тайинлаган бўлмасин, бунга“ деган фикрга тушади. Молларни тезроқ ҳайдаб келиб, совет саройига қамади, сўнгра колхоз раиси Абдурасул олдига кириб воқияни пичирлаб тушунтирди.

— Аҳа, бошлабсан, укам!—деди унинг қилган ишидан хурсанд бўлган Абдурасул.—Қани юрчи!—деди ва Давлатёр югуриб саройга бориб, қора, таргил—қўш ҳўкиз, кўк новвос, ола сигир, қашқа бузоқни асл эгаларча ғамхўрлик билан кўздан кечириб айтди:

— Бу молларни қаёқдан олибди Мадамингов? Худоси осмондан ташлабдими унга? Ҳаммаси сен-мендакаларнинг пешана теридан бино бўлган. Мана, энди мол эгасини топди!

— Ҳали Мадаминговда ҳақимиз кўп, ака. Ўзини топмай қўймаймиз. Мен яна кетдим,—деди Давлатёр.

— Ҳа, бохабар бўл!—деди Абдурасул ва яна тайинлади.—Тагин бебошлиқ қилма, бирар хабар топсанг, дарров бизга ма'лум қил!

Давлатёр бу гапларни эшитганда унинг хаёлидан Худойқулнинг шубҳали ҳаракатлари ўтиб турди. Айтгандай соқов қаёққа қараб кетди яна?

Давлатёр яна йўлга чиқди. Худойқулнинг пойчаримига ҳам тери тортилган этигидан тушган изларни дам топиб, дам йўқотиб, чарвоқ даласидан чиқиб, қир томонга кетаберди. Қанча юрса ҳам туя тобонининг ярмисига ўхшаш из тугамас, аммо Худойқулнинг ўз қораси ҳам кўринмас эди.

— Давлатёр, қушқўнмас деган қирнинг давоидан ошадиган йўлда юқорига энгашиб чиқаётиб, тўсатдан майда тошларни бўяб ётган қон-қора қуюқ қон доғларига учради. „Бу ерда биров эчки сўйибдими“ деб кўнглидан кечирди. Қоннинг ҳали тамом қотиб битмаганлиги бу ерда бўлган ҳодисанинг янгилигидан хабар берар эди. Давлатёр ўрга томон яна бирнеча қадам босиб, қон доғларининг битмаганини кўрди-да юраги бехосдан гупуллай берди. Аланглаб ёни-верига қаради ва йўл четидан ун қадамча нарида бир тош ғарами пайдо бўлганини кўрди, ҳайрон бўлиб, унга томон бурилди. Ғарамнинг олдига бориш билан тошлар, орасидан чиқиб турган кийим этагини кўриб, юраги шувиллаб, бадани дувуллаб кетди. Бу ҳаммага таниш ва ҳамма табриклаган олачу-пар қизил кўйлакнинг этаги эди. Давлатёр юраги чалинаётган чилдирмадай гупуллаб, ниҳоятти бир соатгина бурун чарвоқ даласида кўрган кўйлакнинг бир тутам бари энди тош орқасидан чиқиб турганига ҳеч ишонгиси келмай, наришон бир ҳолатда ёни-верига аланглади. Бу теваракда жон эгаси кўринмас эди. Давлатёр бирдан ғарам устига қат'ий эгилди ва тошларни икки қўллаб ғазаб билан ирчитабошлади. У Худойқулнинг устини қоплаб ётган йигирматача тошни турли томонга иргитиб ташлади. Кейин ўпкаси оғзига тиқилардай бир ҳолатда энтикиб, ҳонсираб чақирди:

— Худойқул, Худойқул! Эй, Худойқул!

Аммо Худойқулдан овоз чиқмади. Давлатёр, эт-бетидан буж-

майиб, тувроқ ва қумга беланиб ётган Худойқулнинг устига эгилди-да, уни яна турткилаб, қимирлатди.

— Эй, Худойқул!

Давлатёр, суяклари мажақланиб, оғзи-бурни қонга ботган Худойқулнинг абадий жим-житликка кетганига энди чинакам ишонса ҳам гўё у эшитадигандай қаттиқ овоз блан айтди:

— Оғзи қон бўри—йиртқич қулақ, энди, сен ғариб-бечорани ҳам ебди-да, бойқиш!..

Уни кўтариб, ғарам ичидан олиб чиқмоқчи бўлди-да, яна: „вахшийнинг бу қилмишини ҳам халқ—ўз кўзи блан кўрсин!“ деган фикрда тегмади ва шаҳиднинг қони блан бўялган қўлини, тошга артиб, қишлоққа югурди.

XXVIII

Дарвоқи' бу воқиа қандай бўлди?:

Мадамин кеча тун ярмида қишлоққа келганида, дастлаб, пана-пистирма йўллар блан ўз том орқасидаги чарвоққа ўтди. Отни бедага қўйди ва ўзи гўнг тепанинг усти блан бостирма тепасига чиқди. Бир нарса сезила қолса, қочишга осон бўлсин, деб ҳовлига тушмади. Худойқулни секин товуш блан чақириб, молларни эртага қоқ чошқоғача Қушқўнмас давонидан ҳайдаб ўтказишни тайинлади.

Шунга мувофиқ Мадамин Қушқўнмас қирида отини ўтга қўйиб, молларнинг ҳайдаб келишини кутиб ўтирса, Худойқул қуруқ ўзи филдираб келаётибди. Бу ҳолни кўрган Мадамин ўтирган еридан туриб кетди. Унинг қалин чўтир юзи тортишиб, ғазаб учқунлари кўзига йиғила берди. Худойқул доvon йўлининг этагига етиб келган эдики, бетоқат Мадамин тепадан туриб бақирди:

— Ҳа, отангни!.. Ҳўкиз, сигирлар қани?

„Хўжайиним ҳозир бориб, Давлатёрни уриб-уриб, молларни қутқориб беради“ деган тушунча блан кўйиб-пишиб, терга ботиб югуриб келаётган Худойқул хўжайинининг дағдағасини эшитиб босган изида тўхтади ва икки қўли блан соқовларга хос турли хил имо-ишоралар қилиб, молларнинг тутилганини аңглатди:

— Уҳ... уҳ...—деди у қўли блан қишлоққа ишора қилиб.

Мадамин анча сабр блан тинглади. Сўнгра қамчиля қўли блан имлаб уни ўз олдига чақирди:

— Кел буёққал

Зиҳнидан маҳрум жон эгаси шошилиб хўжайин олдига—давон тепасига чиқди. У беш қадамча олдинга юрганда Мадамин қамчиннинг сопини, белидаги отасидан қолган кумуш камарга қистирди ва Худойқулни яна ҳам яқинроқ келишга имлади. Соқов унинг шундай иягининг тегига келган эдики, Мадамин уни тўқмоқдай катта мушти блан битта урушдаёқ чаппасига йиқитди ва бунинг орқасидан шундай қаттиқ тепдики, Худойқул аввал думалаб ва кейин, тик йўлга тушиб чирпираб кетди. Чирпираб бориб, ўттиз кадам наридаги равон йўлга етай деганда тўхтади.

Индамай қовоғиячи солиб қараб турган Мадамни, у тўхтагандан кейин, таҳорат ушатишга бораётган одамдай отини етаклаб пастга тушди. Жон бераётган эчкидай бигиллаб ётган Худойқулнинг кўкрагига устга-уст бир неча тепди. Соқов сўнгги мартаба кўзларини катта очиб Мадамнига қаради. Бир нарса демоқчи бўлган ёки турасолиб қочмоқчи бўлган одамдай ўрнидан туришга интилди, ammo бу интилиш ғариб ҳаётнинг тугалиш талвасаси эди. Унинг боши яна ерга тушди. Нимадир демоқчи бўлиб чиқарган тилини тишлаганича қотиб қолди.

Уни тамом қилгунча тани жимирламаган Мадамни энди нечукдир ваҳима босди. Шундай... кўрадаги қўйга тушган бўрини ҳам, туйнукдан кооперативга тушган ўғрини ҳам ваҳима босади. Жиноят узини бекитиш учун, жиноятчиға жонни қутқариш ваҳимаси тушади. Мадамнини ҳам шундай ваҳима босди. Ҳикмий йўл ўртасида қолдириб кетаберишга юраги дов бермади. Уни жоплашга ёни-верида чуқур ё кавак кўринмагач, жасадни йўл четидан ўн метр нарига олиб бориб қўйди, кўзларини тўрт томондан олмай, унинг устига тез-тез тош қалади, сўнгра отга миниб жўнади.

XXIX

Давлатёр акасининг ўчини ололмай юрганда, яна бир қурбон бериб мусибатни, аламни катта қилди. „Худойқулнинг ўлимига мен зомин бўлдим“ деб куюниб қонхўрни ҳеч тинмай қидира берди. Қидириб узоқ-узоқларга кетди. Кунлардан бир куни бошига эски бир телпак кийиб, қирдан ошиб тоққа қараб кетди. Соғ бўйлаб юргандан кейин бу теваракда машҳур бўлган ва баландлиги уч терак бўйи келадиган Жанжалтепага чиқди. Тоғдан оқиб келадиган соғ суви шу ерга келганда иккита бўлиниб, ўннга ва сўлга кетар эди. Шу сабабли илгари замонларда пастдаги сув ичадиган қишлоқ одамлари бу ерга келиб, сувнинг қулоғини ўз томонларига кўпроқ буриш учун жанжаллашганлар. Шунинг учун бу ер Жанжалтепа деган номга эга бўлиб қолган эди.

Давлатёр тепанинг устидан ҳар томонга кўз югуртиб, соғнинг узоқ тоғ ичига кириб кетган томонида ёнбағирлаб ўтлашиб юрган молларни курди ва тепадан югуриб-югуриб тушди-да, сув ёқалаб ўша томонга кетди. „Бузоқ ўлди“ жилғасидан ўтиб, „Бия туғди“ адрига етганда қаёқдандир қураининг мунгли на’масини эшитиб, ҳар томонга аланглади. Қурай на’маси чап томондаги бақатерак учлари кўриниб турган Қайнарбулоқ ёйловидан эшитилгандек бўлди.

Давлатёр шу томонга юрди. Дўнгликка чиқиб қараган эди, бу ердаги кўкаламзор майсаларда неча юзлаб қўй-эчки, қора моллар тўйиб-тўйиб ўтлаб, тўқлиқдан ирғишлашиб, чапқагани муздек булоқ сувидан шимириб юрганини кўрди. Булоқдан сал бери-роқда чўбон ўтирибди. Давлатёр индамай унинг ёнига бора берди. Жулдир кийимдаги чўбон ҳам ўтира берди. У ёни-верида мол ўралиб юрганига ўрганиб қолган ва айни вақтда ўз на’масига

маст бўлган Чўбон Давлатёрнинг келиб қоқ қаршисига ўтирганини сезмай қолди.

— Хўш, ҳорма энди, дўстим!

Чўбон чўчиб тушди, қурайни тўхтатиб, Давлатёрга қаради ва сакраб ўрнидан турдида қаршисидagi йигит блан сўрашди.

— Хўш, дўстим, айтчи, номинг нима?— деб сўради Давлатёр

— Жоной!— деди Чўбон.

— Хўп, дўстим, Жоной, бу моллар кимники?

— Бу моллар Қуроқбей блан Мадамин оқсоқол деганники..

— Эҳа... Отанга раҳмат! Худди устидан чиқибман-а!— деди, ҳайратда қолган Давлатёр ва молларни бир сидра кўздан кечириб яна Жонойга юз ўгирди:

— Хўш, дўстим, дун'ёда нима гаплар борлигидан хабаринг борми? Доҳий Сталиннинг хўжайинлар тўғрисида нима деганини эшитдингми?

— Қаёқдан, кимдан эшитай, ундай гапларни, ўртоқ? Айтчи, менга тезроқ, нима дебди доҳий Сталин?

— Э, эшитмабсан, одам бўлмабсан! — деди да Давлатёр ёнидан „Қизил Ўзбекистон“ чиқариб, ўртоқ Сталин мақоласидан белгилаб қўйилган жойларни тутила-тутила ўқиб берди. Сўнгида яна уқтирди:

— Эшитдингми, нима дебди. Қулоқ қонхўр, зулук, кана... у сен блан бизнинг қонимизни сўриб келди. Энди, уни йўқ қилиш — керак...

— Оғзингдан айланай! Қандай қилиб йўқ қиласан бу қулоқларни. Молларни ташлаб ўзимоқ қочиб кетар эдим. Уволидан қўрқаман. Бу молларнинг шунча орқасидан юриб, энди бўрига қийратдириб кетайми? Йўқ, асло виждоним чидамайди. Чўбондан учов эдиқ, яккови ҳамма молни менга ташлаб қочиб кетди. Хўжайинлар бўлса: „Энди, бу молларни қор тоғдан ҳайдаб оширишга тайёр бўл“ деб туришибди. Билмайман. Қаёққа саргардон қилишмоқчи бу моллар блан мени? Нима қилай, энди?..

Жоной йиғлаб кўзларига устма-уст чиқмоқда бўлган ёшларини артаберди.

— Бу молларнинг орқасидан тушганингга неча йил бўлди?

— Эсимни таниганимдан бери шу молларнинг бошини кўпайтириб келаётиман. Боққан ҳам, туғдирган ҳам, кўпайтирган ҳам, кеча-кундуз ёнидан ажралмай қўриқлаган ҳам ўзим...

— Ундай бўлса ҳеч йиғлама, дўстим! Бу молларга ҳам ўзинга ҳам қутилиш йўлини кўрсатаман. Бу молларда бойларнинг ҳеч ҳаққи йўқ экан. Ўз меҳнатингдан бино бўлган ҳалол молинг экан. Мол жафо тортган меҳнаткашники, текинхўрники эмас... „Ҳайда!“ деганда тўппа-тўғри „Олтин қадам“ колхозига ҳайдайбер. Мен сенга ўзим бўлишман. Аввал менга бир нарсани айт: Мадаминговни кўрасанми сра?

— Кўраман.

— Кўрсанг, қаерда кўрасан?

Чўбон қўли блан ишора қилиб тушўнтирди:

— Сой блан юқори қараб кетаберсанг Еттижилғани ўтганинг-

дан кейин Туячўқди деган яйлов келади. Ана шу ерда Туёқбойнинг ўтови бор. Мадамин худди ана шу ўтовга ба'зан номозшомда, ё хуфтонда етиб келади. Ўшанда кўраман.

— Ма'қул, ма'қул, — деди Давлатёр ўйланиб, — у ерда нима қилади Мадамин? Кўп бўладими?

— Бой блан хийлагача овқат еб, ҳангамалашиб ўтиради. Кейин яна отга минади.

— Аҳа... нима деб гаплашганларини эшитасанми сра?

— Эшитаман. Хўжайиннинг хотини кулчатоёни сузганда, мен Мадаминнинг қўлига сув олиб, олдига дастурхон ёяман. Ўшанда нима дейишса шуни эшитаман. Ундан кейин ўтов орқасидан қулоқ солиб ҳам бари гапларини эшитиб олабераман.

— Хўш, сен эшитганда нима деб гаплашади?

— Энди бу ердан тезроқ кетмасак бўлмайди, деб маслаҳатлашди.

— Аҳа... энди гап шундай, дўстим, — деди Давлатёр, — ана шу Мадамингов бундан икки ҳафта бурун менинг акамни ўлдирган. Худди мана шу бугун яна биттаминни еди. Худойқул деган ўз қоролини қоқ йўл ўртасида ўлдириб кетди.

— Уҳ... уҳ... — деб жағини ушлаб, бошини тебратди Жоной.

— Ана шундай, дўстим. Энди, унинг ўзини йўқ қилмасак, паёит пойлаб сени ҳам, мени ҳам ейди...

— Шундай, шундай! — деди кўзлари олайиб Жоной.

— Ўзинг ўқимаган бўлсанг ҳам ақли бутун йигит экансан, кани, айтчи, Мадаминни қандай қилиб қўлга туширса бўлади? Жоной бироз ўйлаб туриб айтди:

Уни тутиш қийин. У бу ерга кам келади, келганда ҳам кўп турмайди. Унинг бориб ётадиган жойи бўлса керак. Аввал ўша ерни билиш керак.

— Бу фикринг ма'қул, дўстим! — деди Давлатёр, — ундай бўлса, энди, қачон, қаерда учрашамиз?

— Чўбон қарши томондаги тоғнинг баланд осмонга чиқиб турган чўққисини кўрсатди:

— Ҳо, ана, кўрдингми, бургут қўниб ўтирган чўққини?

— Кўрдим — деди Давлатёр осмонга қия қараб.

— Бу ердаги тоғларнинг энг баланд чўққиси шу. Агар тикилиб қарасанг, жанжал тепадан кўраберасан. Агар бир гап чиқарқолса шу чўққига тошдан қубба териб, белбоғимни гавронга байроқ қилиб устига тикаман. Ана, шунда югуриб шу ерга етиб келасан.

— Бўпти, омон бўл! — деди Давлатёр. Янги ортдирган чўбон дўсти блан хайрлашди.

XXX

Давлатёр, Мадмин тўғрисида, чўбондан олинган дастлабки ма'лумотни катталарга билдирганда, улар унинг бу ишидан ҳам қовл, ҳам хурсанд бўлдилар ва унинг чўбондан яна қандай ма'лумот келтиришини кутадиган бўлдилар.

— Аввал унинг асл маъзилени пухта аниқлаш керак, кейин беш-олтита бўлиб бориб босамиз, — деди Абдурасул мўйловини силаб, ва „ма’қулми“ дегандай Алексейга қаради. Алексей боши блан ма’қулладида, Давлатёрга уқдирди:

— Албатта тулкининг думи қўлда қоладигая иш бўлмасин. Пишиқ ва абжир бўл. Сенинг нима мақсадда юрганингни ўзинг блан чўпондан бўлак ҳечким билмасин. Англадингми?

— Ма’қул! — деди Давлатёр.

У ва’дага мувофиқ чўпоннинг ишорасини кутди. Ҳар кун бир марта Жанжалтепага чиқиб қаради. Уч кунгача қаради. Учинчи кун яна шу Жанжалтепага чиқиб қараса, чўққига тошдан қубба терилиб, гавронга қизил белбоғни байроқ қилиб устига тикилибди. Давлатёр югуриб тепадан тушди. Қайнар булоққа тез етиб борди. Жоной ва’да қилган ерда кутиб турар эди.

— Нима гап? — деди Давлатёр.

Жоной қўлини кун чиқишга чўзди:

— Шу ердан тўғри кесиб икки давон ошсанг, учинчисида Узунсойга чиқасан!

— Билаган! Хўш?

— Отангга балли! Худди ана шу сойни ёқалаб кетаберсан! Бўрикамар деган бир жилга келади.

— Уни ҳам билаган, — деди Давлатёр, — қани, хўш, тезроқ айтчи, нима гап ўзи?

— Билсанг, Мадамингов худди ана шу ердаги Бўрикамарда бекиниб ётар экан. Тунда бойлар блан маслаҳатни бир жойга қўйиб, энди ўтовда сра тўпланишмайдиган, худди шу бугун кечқурун Бўрикамарнинг худди ўзида учрашадиган, уерда ҳаммаси, бир нарсаям қилиб, кейин хуфтанга қолмасдан яна қаергадир жўнашадиган бўлишди.

Давлатёр, таажжуб қилди.

— Нима қилмоқчилар экан у ерда?

— У ёғини билмадим, ўртоқ!

Давлатёр руҳсиз бир ҳолатда сўради.

— Гап шуми?

— Гап шу.

Давлатёр чўпоннинг берган ма’лумотидан ҳайрон бўлиб уйланиб қолди. Энди, нима қилсам экан, қишлоққа югурсаммикан деган фикр ичида қуёшга бир қараб қўйди. Кун пешиндан оққан эди. Энди, нима қилишини билмай, мушкул бир аҳволда қолди. Ма’лумотни қишлоққа етказай деса, ҳарсиллаб югура-югура бориб келгунча кеч қолади.

— Хайр, омон бўл дўстим! Агар гап шундай бўлса, мен у ерга тез етиб борай.

Подачи бошини қаттиқ-қаттиқ чайқаб, гапирди:

— Мен ўзим бошлаб борар эдим, молларни ташлаб кеталмайманда, Бўри қийратиб кетади.

— Одам ходис: мабодо бир нима бўлиб, мендан дарак бўлмай қолса, сўраб-суриштирганларга менинг қаёққа кетганимни айтиб қўярсан. Дурустми?

— Ёмон ниятни қўй. Ёмонлик душманнинг ўз бошига келсин! — деди чўбон,

XXXI

Давлатёр давон ошиб юрмади. Тоғ бағирлаб кетган қиялама йўл блан жуда чаққон ҳаракат қилди ва бир қанча юргандан кейин узунсойнинг этагидан чиқди.

Узунсой жуда кўп тоғ ораларига ҳос хуш ҳаво жойлардан бўлиб, бу ерда ҳам март бошидан тошдан тошга сакраб, оппоқ кўпик пуркаб, катта шовқин солиб кичкина сув оқабошлади. Бу эса сойда яшноқ ҳаётнинг бошланиши бўлди. Икки томонда ёнбағирлаб, сой бўйлаб чўзилган ва ора-сра худди самбитдан ўрилган четандай тош деворлар блан ўраб олинган ўрикзорлар қуюқ-гулладилар. Булбуллар, зарғалдоқлар сайрадилар.

Бу ўрикзорлар ҳар йил шундай: баҳордан бошлаб ҳар фаслда ҳархил рангга кириб сойни безайдилар — баҳорда оқ пушти, оч пушти, қизил пушти гул тўшайдилар. Ёз ўртасига бориб чўғдай қизил ва сариқ ўрик доналарини қуюқ яшил барглар устига қоронғу тунда чарақлаган юлдуздай ёядилар. Кузда эса олов ялқинидай қизғиш, сарғиш барглар блан қоплайдилар. Бу ўзгаришларнинг ҳарбири сойга бир-биридан ортиқ гўзаллик бағишлайди.

Иккита нонни белига туккан давлатёр хушбўй ўрик гуллари ни ҳидлаб, қушларнинг сайрашини тинглаб ва бу аснода қандай қийинликлар блан топнишган севганини ўйлаб, ўз ҳаётини табиатнинг мана шу гуллаган баҳорига ўхшатиб, қувнаб, сой бўйлаб ўрикзорлар оралаб кетди.

Ўрикзорлар тамом бўлди. Сой йўли тобора юқорига қараб кўтарилаберди. Куйган ва занглаган темирга ўхшаш қора-қизғиш тошлардан яралган тоғлар, қоялар бошланди.

Давлатёр йўлни қисқа қилиш ва тўсатдан бировнинг кўзига чалиниб қолмаслик учун ёлғиз оёқ йўлдан чиқди, жилға ўртаси блан юқорига қараб ўрмалади. Тошдан-тошга босиб жилғадан-жилғага ўтиб, кечга яқин, ҳориб-толиб мўлжал қилган чўққига чиқди. Тез-тез урабошлаган юрагини босаолмай, оғир-оғир энтикиб атрофига қаради, жилғаларни, узоқ йўлларни кўздан кечирди. Ҳечким кўринмасди. Давлатёр тоғнинг ғир-ғир шабадасида яйраб-яйраб нафас олиб, гўё бир ўзи дунёнинг ҳаммаёғини кўраётгандек узоқ води ичида қорайган қишлоқларга бир нафас кайф блан қараб тургандан кейин чўққидан пастга томон ўн қадамча босди ва унинг кўз олдида Бўрикамар жилғаси очилди. Бу этаги бошқа жилғалар блан тутшиб кетган, ўртасида қора-қизғиш шағал тўлиб ётган, икки томон беткайлариди эса ўтинбоп чангаллар ўсиб турган чуқур ва узун бир оралиқ эди. Жилғанинг бошида, Давлатёрдан уч юз қадамча нарида катта бир қоя турибди. Қоянинг устки паст-баланд тошлари ўрганмаган кўзга, айниқса узоқдан, одам ва ҳайвон шаклларида бўлиб кўринади. Бу теварак одамларига ма'лум бўлган ва ба-

ландлигини бир терак бўйи деб тахминланган қоянинг тагида табиат томонидан ясалган бир камар бор. Камар бир одам баҳазур энгашиб юрадиган кенгликда бўлиб, унинг охири қаерга бориши ва неча метрга чўзилишини ҳечким билмасди. Балки бу ерда илгари бўри яшагандир, балки ҳозир ҳам яшар, ҳар ҳолда Бўрикамар номи билан машҳур эди.

Давлатёр қоянинг чиқиб турган катта бир тоши панасига ўтирди: у бу ердан бутун жилгани кўради. Аммо уни жилгадан ҳечким кўраолмайди. Белбоғини ешиб ноннинг биттасини ушати. Нон кавшаб, жилгага қараб ўтириб, бу ерларга отаси билан эшакда ўтин юлгани келганларини, отасининг қайси беткайлардан ўтин юлганини эслади. Давлатёр у вақтда етти-саккиз ёшар бола эди, гул териб, тош уруштириб ўйнашдан бошқани билмасди.

Давлатёр пана тошларга қўлларини тираб, уларнинг ора ёриқларидан жилгани яна бир синчиклаб қарамоқчи бўлганида, тизлари тагида чатнаб турган тирқишларни кўриб: „бу тошлар тагини қурт еб чириган қари толдай амонат турибди экан. Бирдан ўпирилиб кетиб мени ҳам настга олиб туриб кетмасин тагин!“ деган фикрни кўнглига келтириб, юраги шувиллаб қўйди. Дарвоқи таги билан ўпирилиб кетиб, ваҳимаси билан яқин атроф қишлоқларни оёққа бостирган харсонлар бу тоғларда кам бўлганми? Қайсибир йили тун ярмида қишлоқларни бехосдан ларзага келтириб, одамларни ширин уйқудан чўчитиб уйғотган гулдираш ҳали ўн икки ёшдан юқорининг эсида. Ўшанда, бир қишлоқ одами, иккинчи қишлоқ одамидан: „Сиз ҳам эшитдингизми? Ўзи нима гап?“ деб кўп вақтгача сўраб суриштирди. Қанча мишмишлардан кейин маълум бўлдики, тоғ орасидаги олтин сойда бургут болалайдиган бир қоя қулаб кетган экан. Давлатёр бу тоғларнинг ана шундай „қонундан ташқари қилиқлари“ кўп бўлишини ўйлаб бир қадамча орқагасурилди ва каттароқ бир тошга ёнбошлади.

Қуёш қизариб, қорайган тоғлар орқасига ботиб боради. Давлатёр унинг тўғри тушаётган шафақли нурларига тик қаролмади. Настга қаради. Кўкиш ҳаво билан чулганган жилга этагида қандайдир бир қора пайдо бўлганини кўрди. У, бир нафасда отлик қорасига айланди. Яна бир зумда икков, учов, тўртов, бешов бўлишди. Давлатёр уларнинг Бўрикамарга қараб бирин-кетин чуваланиб келаётганларини кўриб, ҳаяжон ичида ўз-ўзига айтди:

— Хайрият, Мадаминговнинг тамошаси энди бошланар экан!

Ўлар одами тошдан ажратиб бўларлик яқинга келганча Давлатёр бошини чиқариб қараб ўтираберди, кейин бошини настга олди, аввал топиб мулжаллаб қўйган икки тош оралиғидан қараб ётди.

Қоралар яқин келиб қолдилар. От туёқларининг тошга урилган товуши ва ссойишта гурунглар эшитилабошлади. Давлатёр уларнинг гапларига нафасини ютиб қулоқ салди. Аммо орадаги масофа ва от туёқларининг шақирлаши гапларни аниқ эшитишга имкон бермади. Қоралар хостиржам ҳаракат қилиб, бемалол сўзлашар, чунки бу ерда ҳечқандай хавф-хатар бўлиши мумкин эмас эди.

Бу ерда айниқса шундай кун ботаётган бир пайтда, бури ва гулки каби йиртқич ҳайвонлардан бошқа нима ҳам бўлиши мумкин?

Қоралар, отлар олдинга ҳаракатланиши мумкин бўлмайдиган юз қадамча нарида-пастликда тўхтаб, отдан тушдилар ва отларин уша ерда-пастда қолдириб, ўзлари тикка Бўрикамарга ўрмалайбошладилар. Уларнинг қадамларидан тошлар шигиллар эди.

„Э, аттанг, аттанг! — деб пушаймон қилди Давлатёр тошларга ёпишиб ётиб, — кўплашиб келганимиздами — шу ерда қамаб олиб кўяқолар эканмиз, қишлоққа хабар қилолмадим-да, э аттанг!..“

Бироздан кейин Бўрикамар ичидан чўкич товуши ва кўпорилган тошларнинг ёни-верига ирғитилиши эшитилди. Ярим соат чамаси кавладилар ва қош қорайиб қолган пайтда камардан... нимадир ташишга киришдилар. Давлатёр тезда, милтиқ ва қилич учларини кўрди. Нафасини ютиб, энди аниқ эшитила бошлаган овозларга қулоқ солди.

Нотаниш бир овоз: — Тилсим, тилсимнинг ўзи... сеъбу буюмларни қачон кўмгансан, Мадамин?

Мадаминнинг овози: — суриштириб нима қиласан... Романкулни тутиб беришдан ўн беш кун илгари „бир бўлмаса-бир керак бўлиб қолар“ деб саккизта йигитга мана шу милтиқ-қиличларни пахтага ўратиб кўмдириб ташлаганман. Мана, энди яна керак бўлди...

— Кимлар эди йигитларинг. Қаерда ҳозир у азаматлар?

— Э, нима қиласан суриштириб, ўша куниёқ ҳаммасининг жонини жаннатга юборганман... Бирин-кетин йўқ қилдим.

Бу сўзларни эшитар экан Давлатёрнинг бадани жимирлашди, юраги қаттиқ-қаттиқ гупурлади, нафаси оғзига тикилаётгандай бўлди ва яна тинглаб тураверди:

„Мадаминнинг қаҳрли, аламли овози одамларни „ҳужум плани“ блан таништирди:

— Худо хоҳласа, тун ярмида, эл уйқуга кетгандан кейин кириб борамиз. Мен Абдурасулни босаман. Ўзини саронжомлаб, қўшотори блан отини олиб чиқаман, — деди Мадамин ва шерикларининг нима қилмоқлари лозимлигини бирма-бир тайинлайбошлади: — Сенлар иккавинг Ойимхонни, сенлар, уччавинг, муаллим блан русни, сенларга Мелиполвон, сенларга Алимкул... Ҳамма активини битта қўймай кес, чоп, йўқ қил, ўч оқ! Бир соатда ҳаммасини текислаб, худонинг паноҳига чиқиб кетамиз. Эшитдиларингми?!

Ма'муржоннинг сўкиш аралаш товуши: — мен у... хотинимни олиб қолган Давлатёрнинг бошини ҳашақдай узмасам сра армондан чиқмайман!..

— Худо ўзи мадад берсин аллоҳу акбар! — дейишди турли хил овозлар.

— Давлатёр милтиқ ва қиличлар осинган кишиларнинг пастдаги отларга қараб тушиб бораётганини кўрди: „Шундай қилиб акамни ўлдирган эди булар, энди, бизни ўлдирмоқчилар“ деб юраги музлаб ўйлади Давлатёр. Орқасига бурилиб

юқорига ўрмалади. У қанчалик эҳтиёт блан ҳаракат қилса ҳам оёқ қўйган тошлари гўё ўчакишгандай шақирлаб шарпа чиқара-бошладилар. Аммо, Давлатёр шошилиб илгари интилаберди. Кичкинагина бир тош унинг қоқ оёғи тагидан, ўрнидан кўчиб кетди. Ла'нати, бутун жилгага шовқин солиб пастга ирғишлади. Давлатёр кўкраги, қўллари блан ерга ёпишиб, бурнини ерга тираб, жойида қотиб қолди. Ҳечнарсга ажратиб бўлмас даражада кеч қораси блан чулғона бошлаган пастда овозлар тинди. Гўё ҳамма, тошнинг юмалаш сабабини мушоҳида қилиб, босган изида серрайишиб қолган эди. Бу сукунат бир неча минут давом этди. Кейин бирдан ўқ узилиб унинг овозидаи бутун тоғ-тошлар янгради. Бунинг орқасидан Мадаминнинг қийқириғи блан шалоқ сўкиши эшитилди:

— Ҳа, ҳу, ҳа... отангни!

Давлатёр „кўриб қолиб нишонга олмасин!“ деган ваҳимада тез эмаклаб яна бояғи тошлар панасига қайтди. Чунки у қоронғида пастдан туриб баланддагини кўриш жуда осон бўлишини билар эди, унинг титрамоқда бўлган тизлари остидан қўзғолган бир канча майда тошлар; гўё бир-бири блан ўзишмачоқ ўйнагандай пастга томон ирғишлай бердилар. Давлатёр тошлар панасига келиб бекиниб, ирғишламоқда бўлган тошлар ҳам мазгилга етиб тинди. Бу аснода, қадам босган ерида жим туриб, хавфга тушган Мадамин шерикларини ёнига имлади-да, орқасига қайтиб, камарга томон тез келаберди. Шерикларидан иккиси шағал ғажиллатиб унинг орқасидан жадал ҳаракат қилишди, тошлар орасидан бу ҳаракатларни қоронғида зўрға кўриб олган Давлатёр даҳшат ичида қолиб, ақли шошди. „Қаёққа келаётибди гов? Йўл топиб зовнинг тепасига чиқмоқчимми? Акамни, Худойқулни еган бўри, энди, менинг ўзимни ҳам шу ерда бурдаламоқчимми?“

Улар камарга яқин келганда Давлатёр, Мадаминнинг гунгурлаб: „Ма'муржон, сен бу томондан чиқ, биз бу ёқдан...“ деб тайинлаганини эшитди-да ортиқча қулоқ солиб турмади. Онасининг „тирик жонга ҳарқачон бир ўлим бор!“ деган гапи фикридан чақмоқдай бўлиб утди. Боя ёнбошига ёстиқ бўлган тошни дас кўтардию, қоқ мадаминнинг „Бу ерда одам ё ҳайвон, жин ё пари“ деб овози чиқаётган ерга ирғитди. Худди шу нафаснинг ўзидаёқ яна ярим пудлик тошни икки қўл блан баланд кўтариб, узига пана бўлган амонат тошларга шундай шиддат блан урдикни, бир қулоч жойнинг харсонлари гуруллаб ўпирилди. Давлатёр, бир нафас ҳам хаёлламай ёни-верида учраган катта-кичик тошларни ўнгу-сўлдан ирғитиб, юмалатиб, учириб жилгага шундай даҳшат солдики, гўё бу ер неча хил тўп блан бир тўхтовсиз тилиб тургандай эди. Жилганинг икки беткайида қўноқлаб, кушлар даҳшатга тоқат қилаолмай, тунги маконларини ташлаб, ҳар томонга учдилар, Какликлар худди қарчиғай қувганидагидай „виччинг, виччинг“ қилиб жон талвасасида бош оққан томонга учардилар.

Давлатёр бирнеча минут ҳеч тинмай тош бурони ёғдиргандан кейин, яна „қаёқдан келсанг соламан“ деб икки қўлида икки

тош тутиб тўхтади ва жилғага қаради. Энг сўнгги юмалатилган тошлари ҳам галдир-ғурдир қилиб бориб, аллақаерларда жим бўлди. Давлатёр қанча тикилиб қараса ҳам чанг тўпони блан қаришиб, жилғани тёмом чулғаб олган қоронғидан бошқа ҳеч-нарсани кўраолмади. Фақат жилғанинг этагидан келаётган „жангур-жунгур“ кўнғироқни эшитиб: „Яна нима гап ўзи“ деб, жуда ҳайрон бўлиб тинглади. Унинг қўлоғига от туёқларидан чиққан товушлар эшитилабошлагандан кейингина „эгасиз отлар узангиларини тошларга уриб қочаётгидилар“ деган хулосага келди ва кўкракни тўлдириб, эркин бир нафас олдида, тошдан-тошга сакраб юриб, жилғанинг чап томон қирғоғига чиқди. Қирғоқдан ошиб, иккинчи жилғанинг ёнбағри блан югура-югура, қоп-қоронғи, аммо сувнинг гувуллаши очиқ эшитилаётган узун сойга тушаберди. Сойга тушиб, сув ёқалаб ғириллаб келаётиб, бир булоқ бўйида эгари белига оғиб тушган отнинг оғзидаги сўвлиғини шилдиратиб сув ичиб турганини кўрди. Бу Мадаминнинг оти бўлиб, чилвирини узиб, узангисини судраб қочган эди. „Так-так жанвор так — бормисан!“ деди Давлатёр қувониб. Отнинг бўйнидан қучоқлаб, пешонасини силади, сўнгра кумуш эгарни қайтадан уриб, айилни маҳкам тортиди-да чумчуқдай лип этиб отга минди.

XXXII

Давлатёр, тун ярмида, эл қаттиқ уйқуга кетган маҳалда, Мадаминдан ўлжага тушган отни чоптириб қишлоққа кириб келиб, сарой олдида тўхтади. Ҳамма уйларда чироқ ўчган, ҳатто котиб Алимқул ҳам правленияни бекитиб кетиб қолган эди. Давлатёр отни саройга киритиб боғладида, биринчи галда Абдурасулникига, ундан кейин Ойимхоннинг ҳовлисига югурди. Бир пас ўтмай ҳаммалари худди шу ерда Алексей блан Холмурод ётган уйда тўпланишди. Давлатёрнинг Бўрикамардан келтирган хабарини эшитиб ҳаркимнинг бир қути учиб олди. Ҳаммалари бир-бирларига қараб олишди.

— Демак, у ерда тош, думалатишлардан кейин нима бўлгани ма'лум эмас? — деб сўради Алексей.

Давлатёр бошини қимирлатиб:

— Йўқ! — деди.

Шундан кейин, улар, Давлатёрнинг ишидан норози бўлиб, уни койимоққа тушдилар.

— Ҳимм, беҳуда қаҳрамонлик бўлибди-да, — деб кесатди Алексей.

— Ҳа, тузоққа тушириш ўрнига шақилдоқ блан чумчуқ хуркитишдан бўлибди, — деб тўнғиллади Абдурасул.

Ўз қилмиши учун, балли ўрнига ҳеч қутилмаган равишда, сўнги эшитибшлаганига Давлатёрнинг табиати анча хира бўлиб, етим боладек кўзлари жовдиради. Йиғлагудай бўлиб, гапирди:

— Шундай қилмасам ўзимни бурда-бурда қилар эдилар-да ахир.

— Нега уёққа бир ўзинг бординг, — деди аччиқланиб Абду-

расул, — чўбондан ма'лумотни олинг блан югуриб буёққа келабер-майсанми, ахир... Мана, нима бўлди, энди э боласи тушкур... Мадамнинг отини қўлга тушириб, миниб келганингга қувонмай қўяқол. От бўлмаса яна бир қирчанги байтални топиб миниб келаберади Мадамин!

Бу гапдан кейин, ҳаммалари хавфсинишиб, бир-бирларига тез қарашиб олдилар. Ростдан ҳам Мадамин яна бошқа бир от ми-ниб, қўлида қилич, елкасида милтиғи, юрагида ўч-алами блан гўрдан чиққандай бўлиб келиб қолса, унда нима бўлади?

— Неча киши? — деб сўради Алексей.

— Саккызтача бор. Шошилиб аниқ санай олмадим. Ўрталари-да чет одамлар бор. Мен таний олмадим.

— Аҳа... — деди Алексей ва ўзича айтди: — кўпайишиб келиш-лари ҳам ажаб эмас!

Алексей тезгина ёнини кавлаб папирос олди-да, қошини чимириб туриб чекди. Абдурасул ҳам, бошқалар ҳам „Энди, бун-га нима дейсан. Алексей, қани тезроқ ҳал қил!“ деган қиёфа блан унга тикилди. Холмурод бу „мудҳиш ҳодисадан унинг ор-тиқча таҳликага тушмаганини, ҳарқачонгида тетик, вазмин, хо-тиржамлигини кўриб қойил бўлди. Дарвоқи буюк ишчилар оммаси орасида етишган, революция ўчоғида қайнаган; подшо турмаларининг нечасини кўрган, қўлида қуро л блан революция қилиб, фронтларда душманни қувиб ўрганган ишчи коммунист учун бу нима бўлибди? У бундай ҳодисаларнинг нечасини бош-дан кечирган!

Алексей тез-тез папирос чекар экан, ҳаммага бир-бир қараб тафинлади.

— Барча коммунист ва активларни битта-битта уйғотиб шу ерга йиғиб келиш керак. Қани, тез бўлинглар, шовқин кўтар-манглар!

Алексейдан бўлак ҳаммалари баравар ўридан туришиб, қиш-лоқнинг ҳар томонига югуришиб кетди ва бир пасда ҳовлида ҳархил асбоб блан қуролланган эллик-олтмиш одам пайдо бўлди. Барча йиғилиб бўлгач, Алексей уларга воқияни э'лон қилди:

— Ўртоқлар! — деди осойишта овоз блан, — бизнинг колхоз тузганимиз, янги порлоқ ҳаёт қуришга киришганимиз, қадимдан бизнинг меҳнатимиз блан яшашга ўрганган Мадамин, Олахўжа, Зокирхўжа каби текинхўрларнинг аламини оширипти. Энди, улар биздан ўч олмоқ учун ғазаб ва алам ичида қуро л кўтариб ке-лаётган эмишлар... Бизларни кесмоқчи, чопмоқчи уйларимизга ўт қўймоқчи эмишлар... — деди Алексей ва унинг кўзлари хи-ра-гина кўринган юзларнинг биридан-бирига сузди. — Хўш, энди, масала шундай экан, биз ҳам уларнинг ўзларини тутиб бериши-миз керак. Шундай, дарров топган-тутганимиз блан қуролланинг. Ҳарқаер-ҳарқаерга пистирма ясаб, душманнинг қоқ бўғизидан олишга шай бўлиб туринг. Қани турдик, ўртоқлар!

— Қани юраберинглар, „ўларман ҳўкиз болтадан тоймас“ деб Мадамин ҳам келаберсин! — дейишди одамлар бир-бирларига.

Бу тўғрида районга хабар қилинган эди, Раҳимбоев деган бошчилигида милиция отряди етиб келди. Активлар ҳам отланишди. Тонг отаётган пайтда ҳаммалари душманни қидириб йўлга чиқдилар.

Узун сой бўйлаб йўлга чиққан отряд кун пешиндан оғиб, тоғларнинг чап томон беткайларига кўланка ёйилганда Бўрикамар жилғасининг этагига етди. Жилғанинг усти томон тиниқ осмонда биргала қорақуш, кўпангсар ва калхатларнинг гир айланиб учишиб юргани кўринди. Отряд отларнинг бошини тортиб, катта-кичик ҳаромхўр қушларни тамоша қилди.

— Шу томонда бирорта ҳаром ўлган молнинг ўлакчаси ётса керак, — деди Абдурасул, қушлардан кўз олмай ва отини жилғага бурди: — Қани юраберинглар, бэриб кўрайликчи!

„Экспедиция“ хайрсиз бўлмади. Дастлаб тош устини қоплаб ётган, четлари қора-қизил гулдор бир оқ тўқимни учратдилар. Сал нарироқ бориб бирин-кетин икки жазлиқ ётганини кўрдилар. Кейин икки тош орасига қисилиб, узилиб қолган қора чилвир учради. Яна беш қадам нарида бир телпак ётмоқда. Отряд юқорилашган сари шу хилдаги асбоб-анжомлар учрайберди. От устида ердан кўз олмай тўкилган-чочилганларнинг биридан-бирини жуда қизиқиб текшириб бораётган одамлар чўзилиб ётган кимсани учратиб тўхтадилар ва жуда ҳайрон бўлиб отдан тушдилар. Унинг бошидан-оёқ қум ва тупроққа қорилган гавдаси юқоридан юмалаб келиб шу ерда тўхтаганига гувоҳ эди. Бу калласи янчилиб, қонига беланиб кетган гавдани, золимлар авлодининг белидан-белига ўтиб келган баҳайбат цупор илонга ухшаш қумуш камарданоқ таниб олдилар. Бу Мадамин эди. Алексей блан Абдурасул „мана натижа дегандай бир-бирларига қарашдилар. Сўнг-ра яна жасадга тикилдилар. Абдурасул бош чайқаб деди:

— Эссиз, эссиз... аввал бир мартаба халқ олдида тикка қилиб кўйилиб, суд қилинмади-да!

Алексей, Мадаминга ва унинг ёнида ётган бир чўлтоқ милтиқ блан эгри қиличга куз олайтириб:

— Чорт с ним, таслим бўлмаган душманни йўқ қилинади“ деганлар, ахир, — деб қўйди.

Шу вақтда, биров, камар ичидан хўнграб йиғлаб чиқиб қолди. Бу, тошлар юмалаганда Бўрикамарга кириб кетиб, жон сақлаган ва рўй берган ҳодиса туфайли телба бўлиб қўрқиб қолган иғвогар Олахўжа эди.

Уни қуршаб олиб сўроқлай бошладилар:

— Ие... Ие... деб ажабсинди Абдурасул.

— Ҳа хўш, нима бўлди, ўзи? — деб қаттиқ сўради Раҳимқул.

Олахўжа хўнграб осмонни кўрсатди:

— Худонинг амри, укам!

— Ҳа, сенларнинг ишларингга худонинг ҳам қаҳри келибди-да, — деди Абдурасул ва сўради: — қолган шерикларинг қаёқда?

— Ҳаммаси, тош думалаши блан тумтарақай бўлиб кетди.

— Тўғри айт, камарга кириб кетган бўлма ҳамманг?
Олаҳўжа икки қўлини осмонга кўтариб яна ёлворди:
— Парвардигорнинг ўзига рост, иним!

Сўроқ давом этиб турганда уч отлиқ блан Давлатёр этиб келди. У, кеча бу ерда ўз акаси учун, Худойкул учун, ҳамма жабр-жафо тортганлар учун жуда ғалати ўч олинганини фақат, эндигина, жуда ғурур ва ҳузур блан тамоша қилишга муяссар бўлди.

Кечқурун активлар блан отряднинг ярмиси қишлоққа ўжларни олиб қайтди.

Эртаси куни кечқурун даштга ўтиб кетадиган давом йўлидан бирнеча қуролланган муштумзўрнинг тутиб олингани тўғрисида овоза тарқалди. Улар орасида бир оёғи оқсоқ бўлиб қолган Зокирхўжа қассоб блан укаси Болтахўжа ҳам бор экан.

XXXIV

Азамат колхозчилар текинхўр кулакларни тугатиб тинч меҳнат блан ҳаёт кечири бошлаганларидан кейин, партия Алексейни районга чақариб олиб, МТСга директор қилиб тайинлади. У кетса ҳам меҳнати сарф бўлган жойни, кадрдон бўлиб қолган кишиларни эсдан чиқараолмади. Уч-тўрт кунда бир келиб колхознинг майда-чуйда, икир-чикирларигача суриштириб маслаҳатлар бериб турди, унинг ғамхўрлиги онанинг болага ғамхўрлигига ўхшар эди.

У бир келганда Давлатёрни келинчаги блан машинасига ўтқизиб МТС қошида очилган тракторчилар курсига олиб кетди. Давлатёр ўзининг порлоқ истиқболи блан бахтиёр эди.

Бу орада Қамишканада бўлиб ўтган энг катта шов-шувли бир ҳодиса: бир кун кечаси кооперативнинг томини ўғри тешгани ва шундан уч кун кейин Жумабозор кўдрилиги устида Бозорбойнинг ўғрилиқ моллар блан қўлга тушгани овозаси бўлди. „Бозорбойнинг бозори тамом!“ дейишдилар одамлар.

Кунлар тобора қизиб борар эди. Холмурод ўқиш йилини тугаллаб, болаларга жавоб берди ва ба'зибир хушхат болаларни ёнига олиб „Олтин қадам“нинг деворий газетасини чиқариб берди. Яна бўш вақтда, участкаларга бориб газета ўқиб берди гоҳо, зарур бўлганда Абдурасулнинг дафтар ишларига қарашди. Агар унинг хаёлини Гулсум қаттиқ банд қилиб турмаса, балки у Тошкентга жўнаган булар ва кадрдон бўлиб қолган ёр-оғайнилар, та'лим берган севимли муаллимлар блан кўришиб, ўз ҳаёт йўлининг режаси тўғрисида маслаҳатлашган бўлар эди. Гулсум тўғрисидаги хаёл уни ҳеч бўшатмади. У Гулсумни кўрмоқчи, ўз таклифига аниқ жавоб олмоқчи ва шунга қараб иш кўрмоқчи бўлди. Брок, тобора қизимоқда бўлган кунлар ўтаберар, аммо, Гулсум негадир Холмуродга қорасини кўрсатмасди. Ҳатто, Холмурод кўчадан неча мартаба ўтса ҳам, у ўз ҳавлисининг эшигидан, ҳеч бўлмаса биринчи мартаба мўралагандай бир мартаба мўралаб ҳам қўймади. Холмурод аҳволнинг бундай тескарисига

айланиб кетишидан жуда ҳайрон бўлди ва ҳатто кўнгли хира бўлди. Ўз дардини кимга айтишни билмади.

У, бу ҳақда аёл киши Ойимхон опага бирар нарса дейишга албатта уялар эди. Шунинг учун Абдурасул блан маслаҳатлашмоқ фикрига тушди. Броқ Абдурасулни партияли бир обрўй сифатида жуда ҳурмат қилгани учун ўзининг муҳаббат масаласини унинг олдига қўйишга яна истиҳола қилди. Ўилаб, ўйлаб охирда, Алимқулни мувофиқ кўрди. Ҳамма учун баббаровар, ўз муомаласи блан ҳатто хотинларга ҳам кўп ма'қул бўлган бу одам блан бундай шахснй майда гаплар устида ҳам сирлашмоқ мувофиқ эди.

Холмурад унинг олдида, аввал уёқ-буёқдан гап бошлаб, сўнгиде асл мақсадни баён қилди. Алимқул, бирар арзимаган нарса устида арз қилиб келган одамнинг шикоятини қандай совуққонлик блан тингласа худди шу йўсинда тинглаб турди. Тинглаб бўлиб, чап қўли блан пешонасини силаб қўйди-да, ҳеч ўйлаб ҳам, иккиланиб ҳам ўтирмасдан айтди:

— Бўбти, қиз сизники. Ишни пишириб берамиз!

Холмурад „қандай?“ дегандек бир тарзда унинг юзига қаради. Алимқул давом этди:

— Бир кун иккавимиз тўппа-тўғри уйига кириб борамиз. Кампирга „Ошни қил!“ деймиз. Ошни қилдириб еймиз. Кейин олдингизга Гулсумни чақираман. „Шу йигитни хоҳлайсанми?“ дейман. Салгина илжайиб қийшангласа бас, „Ҳа!“ демаса ҳам майли — қиз сизники... Қўлингизга справка қилиб бераман. Эрталаб ЗАГС-га жўнайберасизлар, вассалом — иш тамом!

Холмурад устидан өғир бир юк тушгандек енгил тортиб энтикди-да, кўзларини Алимқулнинг бироз кулимсираган кўзларидан олмай сўради:

— Э, омон бўлинг, қачон борамиз?

— Ўзим айтаман: — Жума куни борсакмикан? Майли жума куни борақолайлик...

— Бўбти, — деди. Холмурад ва жуда миннатдорлик блан Алимқулга қўлини ўзди.

У, жума куннинг келишини кутди. Гулсумнинг олдига қандай кириб бориш, биринчи галда нима деб илтифот этиш, агар дурустроқ гаплашмоқ имкони бўлса яна нималар изҳор қилишни хаёлдан кечирди. Ўзини Гулсум олдида, унинг кўзларига, унинг қулоқларининг устини қоплаган майин чекка сочларига жуда ҳузур блан тикилиб тургандек ҳис қилди.

Ҳали жума куни етиб келмай, Холмурад юқоридаги фикрлар блан юрган пайтда унинг номига бир телеграмма келиб қолди. Телеграмма Тошкентдан шошиличч равишда район маорифиянинг адреси блан Холмурад Дўсматовнинг номига юборилган бўлиб, уни қишлоқларга кун оралатиб газеталар ташийдиган почтачи уч куш кечиктириб олиб келган эди.

Холмурад телеграммани идорада котибнинг олдида тез очиб ўқиди. Теллеграммада унинг ўзи блан баравар халқ маориф фронтига отланган мактабдош ўртоқлари шундай мазмунда хабар қил-

ган эдилар: Муаллимлар Москва, Ленинград экскурсиясига бориш учун Тошкентга, Маориф Халқ Комиссарлигига тўпланмоқдалар. Бинобарин унинг тез етиб бормоғи лозим.

Холмурод ҳаяжон ичида пешанасини қашлаб, Алимқулга қаради. У эса ҳечнарсга бўлмагандай секингина гапирди:

— Бемалол бориб, баҳузур тамоша қилиб келаберинг... йигитликда куриб тамоша қилган қолади.

— А, у-чи?..

— „Хотиржам“ бўлинг. Сизнинг кўнглингиз астайидил шу қизда экан, уники сизда экан, уни мен ҳечкимга бердирмайман. Сиз бемалол ўйнаб келаберинг!..

Холмурод худди йўқолган нинани қидираётгандай ерга қараб ўйланди-да:

— Сиз блан олдига кириб, бир оғиз хайрлашиб чиқайлик, бўлмаса! — деди.

Алим бошини чайқади:

Йўқ, — ортиқча гап-сўз бўлмасин. Келганингиздан кейин ишни бир кунда шартта битирамиз.

Котибнинг бу фикрлари ҳам унга ма'қул бўлди. Ҳаяжон ичида кетиш тараддудига киришди. Хужрасига кириб китобларини яхшилаб тахлаб, устидан чанг босмасин учун газеталар ёпиб қўйди. Ёнгил-елпи кийимлар блан чочиқни тахлаб, чоғроқ тугун қилиб олди. Ҳамма далага чиқиб кетган эди. Холмурод улар блан йўл-йўлакай хайрлаша хайрлаша кетмоқчи бўлди. Гулсумнинг ёпиқ эшигига қия боқиб ўтди. Ўтар экан, оёқларининг тортишиб, дилининг аллақаери жижиллаётганга ўхшади. „Тўхта, — деди шу ерда ўз-ўзига ва тўхтади: — агар мен шу қолда индамай кетаверсам барибир қаерга бормаи, ҳечбир хурсанд бўлолмасман. Одамлар гап қилганидек, гўзим уёқлардаю, кўнглим буёқда юраберар... Яхшиси, дўстларга: „Орқаларингдан етиб бораман“ деб узур сўраб телеграмма юбораю, ўзим ишни бирёқли қилмасдан бу ердан кетмай!“

Шундай фикрлар блан Алимқулнинг олдига кирди. У қувонч блан ўрнидан турди.

— Ҳўш, жўнадингизми, укам!

— Йўқ, ҳали, — деди Холмурод, секингина — бугун кетмайдиган бўлдим. Яна бир фикр туғилди.

— Ҳўш?

— Ўзим блан олиб кетиб, Москвани тамоша қилдириб келсам нима дейсиз?

— Борармикан?

— Буёқдагиларини кўндирсак, борар дейман.

— Борса яхши. Унинг савобига ким етади! Хайр, эртага уйига кирайлик, бўлмаса.

— Шундай қилайлик!

Эртаси кун ияна бир тасодиф юз берди. Уша кун ияна кечаси Холмуроднинг мазаси қочди: эти учиб, тоби айниди. Бетоблик эрта-лабгача зўрая бориб, чошкога яқин шундай бир қаттиқ иситмага айландики, Холмурод ҳушсиз бир аҳволда ўзини билмай алаклаб

ётди. Ўз ёнига келган-кетганни фарқлай олмади. Ойимхон опа унинг атрофида „отам-отам“, қилиб айланиб эси кетди.

Холмурод пешинга бориб, бироз ўзига келди.

— Кўнглингиз нима тилайди, отам, — деб сўради Ойимхон опа.

— Ҳечнарсасан, — деди Холмурод.

Алимқул йўқлаб келди. У Холмуроднинг бетоблигини боя эшитган эди.

— Ҳа, нима бўлди? — деди у.

— Ҳа, буни қарангга, шунақа бўлар экан-да! — деб кулимсиради Холмурод.

— Ҳа, ҳечнима эмас, яхши бўлиб кетасиз.

Холмурод унинг блан суҳбатлашар экан, ўзини тобора яхшироқ ҳис қилди.

— Тан сиҳатлик бўлса, эртага борамиз, бўлмаса, — деди котиб.

— Яхши!

— Ҳа, қаёққа бормоқчи эдиларинг? — деб суриштирди Ойимхон.

— Ҳа, уёқда биров меҳмонга айтган эди.

— Ким экан ўзи?

Холмурод қўллари блан юз ва кўзларини силади.

Биров! — деди Алим ва сирли бир қараш блан Ойимхонни тинчлантирди. Бироздан сўнг улар бирга чиқиб кетдилар.

Эртаси куни яна боролмадилар. Яна худди ўшандай тун ярмида эт учабошлади. Тонга бориб безгак зўрайди, тушга бориб Холмурод тамом беҳуш бўлиб ётди. У бу галги алақлашда Гулсум блан аллақандай жойларда бирга бўлди, нималардир гаплашди... Пешинга яқин ҳол-аҳвол сўраб ўз олдига келганларни бир-биридан фарқ қилиб гаплаша бошлади. Ҳарбир кўнгли сўраб, йўқлаб келган кишига самимий миннатдорлик билдирди.

Эртаси иситма авжига чиққан пайтда унинг беҳуш хаёли яна Гулсум блан банд бўлди. Гулсум жуда бир ажойиб хушбўй иссиқ патирларни патнуси блан Холмуроднинг олдига қўйиб, уни емоққа қистар, у эса иштаҳасиз, егиси келмас эди. Гулсумнинг мулойим овози блан Холмурод кўзини очди. Ҳушига келгандай бўлди. Брок, ўз олдига Гулсум турганини кўриб, ўзининг ҳушига келганига ишонмади. Иккинчи ёнига ўнгарилиб олди.

— Ҳа, бетоб бўлиб қолдингизми?

Холмурод таниш, мулойим овозни аниқ эшитиб, яна қаради. Бу унинг алакисиб беҳуш ётганидаги хаёли эмас, чинакам Гулсум эди. Холмуроднинг қақраган лаблари қимирлади.

— Э, бу сизми, келдингизми? — деди. Ўзининг касал бўлиб ётганидан уялиб бошини кўтарди. Орқасини ёстуққа суяб, кўкрагини кўрпача блан тўсиб ўтирди.

— Ҳа, мен келдим, сизга, ялпиз солиб қатиелаб, гужа қилиб келдим. Мана бу иссиқ патирдан еб, гўжадан иссиқ-иссиқ ичинг... Келинг, мен бошингизни тутиб турақолай... Иссиқ-иссиқ ичиб бир терлангчи, зора шу блан иситмангиз чиқиб кетсан...

Гулсум, хушбўй патир блан катта сопол товоқдаги ялпиз хиди онқиб турган гўжани Холмуроднинг олдига курсига ўнгайлаб қўйиб, ўзи унинг бошини тутиб турди. Холмурод кўнгли

ҳеч кутармаса ҳам, патирдан бир тишлаб, катта ёғоч қошиқда гўжадан катта-катта хўлаб ичди. Уни фақат Гулсум келтиргани учун ичди. Гўжанинг ярмисини ичиб лабларини артди.

— Раҳмат, — деди у тили блан лабларини ялаб, жуда ажойиб булибди. Раҳмат!

• Яна ёстиққа бошини қўйди ва шинга қараб ётиб, гапирди: — Мўларингизга меҳмон бўлиб бормоқчи эдик, бундай бўлиб қолди, фалокат...

Ҳа, Алимқул акам айтди ҳали, Ойимхон опам блан иккави бизникига боришган эди, — деди Гулсум ва каравот четига ўтирди-да, яна илова қилди: — Москвага жўнамоқчи бўлганлигингизни ҳам айтишди. Кейин „гўжа олиб бор“ деб, мени бу ёққа жўна-тишди...

Холмуроднинг қисилган кўзларида хурсандчилик учқунлари йилтиради. Қоқсиз лабларини қимтиб, секингина гапирди:

Ҳа Москвага сизни ҳам олиб бориб тамоша қилдириб кел-сам деган эдим. Борасизми?

Гулсум Холмуродга томон эгилди-да, қўлини унинг пешона-сига қўйди. У тез-тез нафас олар эди. Холмурод ўз қўллари блан унинг қўлини силади ва силар экан гапирди:

Эрта-индин тузаламан. Бирга жўнаймиз. Волга деган дар'ё-да пароходга тушамиз.

— Ленин бувамни кўрамизми? — деди Гулсум жилмайиб.

— Албатта, кўрамиз!

Гулсум унинг пешонасидан қўлини олди ва меҳрибон кимса-сига эркаламоқчи бўлган ёш боладек илжайиб, қоп-қора мин-натдор кўзларини Холмуродга тикди. У гўё „ростми, худди шун-дайми?“ демоқчи эди. Холмурод ҳам ёстиққа кўтарилиб ўтирди ва қизга тикилиб: „Худди шундай!“ дегандай бошини иргитиб қулимсиради. Шу топда Гулсум йигитнинг ўзига тикилган му-ҳаббатга ташна кўзларидан уялиб қизарган юзини деразага бурди ва шу ҳолда иккави ҳам жим бўлишиб қолди. Броқ, бу сукунат бўш ва ма'носиз эмас эди. Шу сукунатда уларнинг хаёллари узоқ-узоқларга саёҳат қилар, кўзлари эса жуда бир ажойиб ва гўзал келгусини кўрар эди.

Фақат ўша нафас, ўша кун, ўша ойгина эмас, йиллар утди. Келгусининг ажойиб ва гўзаллигини — кишининг эркин меҳнат ва роҳат ҳаёт, қувонч ва вақтчоғлиқ учун туғилганини ҳаётнинг ўзи рўй-рост қилиб берди.

Худди ана шу эркин ва қувончли ҳаётни колхоз берди.

Тамом.

ПИЛЛАЧИЛАР ҚЎШИҒИ

Ариқ буйига қатор
Тут кучати ўтказдим.
Пилланинг планини
Мўлжалимга етказдим.

Бошимда шоҳи дурра,
Атлас кўрпа тахмонда.
Меҳнат қилиб давлатга
Пилла бердим, бахт менда.

Тут кўчати ўтказдим,
Қуртимиз тўқ бўлсин деб.
Донгдёрлармиз, қолоқлик
Ша'нимизга бўлмас эп!

Колхозим обод бўлди,
Соф, ҳалол меҳнатимдан.
Сталин омон бўлсин,
Ўргуламан бахтимдан.

21.V.4

Бухор.

АСАН БЕГИМОВ

ВАТАНИМ

Халқим озод, бу кунларда юрт обод,
Бошимиздан кетган қора зулумот,
Бурун элим кўрганмиди бу каби
Меҳрибонлик, паровонлик:
- яшар шод!

Атлас каби ранг-барангдир кенг дала,
Хирмон-хирмон пахта бизнинг айлана,
Ватанини севган ботир қўлларда
Эркин меҳнат топди ривож-тантана.

Гурт турлик мол пода-пода семирган,
Кенг яйловда эркин ўсган, етилган,
Дала, қирни янгратади неча жон,
Бурун бундай хушбахт кунлар бўлмаган.

Кўз қувонар боқсанг — ҳарён чиройли,
Кўм-кўк яшнар боғу бўстон — чиройли.
Эл бахтини қушлар қутлар ҳавода,
Меҳнат-роҳат, ўтган ҳар он чиройли.

Букун турмуш нурга ботиб яшнаган,
Булоқ кўзин очган, ерлар яйраган,
Гулга тўлган умримизнинг ёзида
Овулларда булбул учиб сайраган.

Ленинжоп¹нинг суви олтин, ери бой,
Соҳилида боғлар унди биртолой,
Оқ қаллогин кийиб пахта нур сочар,
Оқ олтиннинг кони бўлди Шамоной,²

Донги чиққан — доврўғи зўр ҳар йили,
Колхозидан, меҳнатидан шод эли,
Пахталари денгиз каби чайқалар
Ҳар мақомга ўйнатади тонг ели.

Электрдан чироглари порланди,
Кеча, кундуз ҳаёт болқиб қайнайди.
Сталиннинг замоида Шамоной
Кишиликнинг бахти блан қувнайди.

Қизил байроқ ҳилпирайди товланиб,
Колхоз қизи тонгда чиқар шайланиб.
Хатча блан Уролойнинг доврўғи
Кетди бутун кенг ватанни айланиб

Оқ олтинга тулган бизнинг еримиз,
Шоду хуррам яшар бахтли элимиз,
Поезд юриб Шамонойнинг устидан²
Яна обод бўлар олтин юртимиз.

1917 йил.
Нукус.

¹ Ленинжоп — каналнинг оти.

² Шамоной — қишлоқ.

³ Чоржоу — Қўнғирот темир йўли.